

ŞEYHÜLİSLAM MEHMED ESAD EFENDİ VE EŞARİLİK- MÂTURİDİLİK İHTİLAFINA İLİŞKİN RİSALESİ

Mehmet KALAYCI *

Özet

İslam düşüncesinin gelişimine yaptıkları katkı açısından Eşarilik ve Mâturîdîlik diğer mezheplere nazaran müstesna bir konuma sahiptir. Dinî terimlerin oluşumunda, itikadî meselelerin içeriğinin ve ele alınış biçimlerinin şekillenmesinde, geçmişte ve günümüzde her iki mezhebin rolü büyüktür. Tarihsel süreçte iki mezhep arasındaki görüş ayrılıklarının ele alındığı çok sayıda ihtilaf metni oluşturulmuştur. Eşarilik-Maturidilik İhtilafı Edebiyatı en büyük ilgiyi Osmanlılarda görmüş, özellikle XI./XVII. asırdan itibaren konuyla ilgili hacimli ya da küçük ölçekte çok sayıda eser kaleme alınmıştır. Geç dönem Osmanlı âlimlerinden ve şeyhülislamlarından olan Ebû İshakzâde Mehmed Esad b. İsmâil Efendi el-İstanbulî'nin (ö.1166/1753) *Risâle fi İhtilâfâtî'l-Mâturîdî ve'l-Eş'arî* isimli risalesi Eşarilik Maturidilik İhtilafı Edebiyatı kapsamında üretilen metinlerden birisidir. Bu makalede Mehmed Esad Efendinin hayatı ve risalesine ilişkin bilgiler verilmiş ve söz konusu risalenin günümüz Türkçesiyle transliterasyonu yapılmıştır.

Anahtar kelimeler: Şeyhülislam Esad Efendi, Eş'arî, Mâturîdî, Osmanlı Sünniliği

Abstract

Shaykh al-Islam Mehmed Esad Efendi and his Pamphlets on the Asharism – Maturidism Disagreement

With regard to their contribution to the development of Islamic thought, Asharism and Maturidism have an exceptional place compared to the other schools. From past to present two schools have played important role in the formation of religious terms, in the shaping of the contents of doctrinal matters and the ways they are dealt with. In the course of time many texts of controversy in which the disagreements between the two schools were discussed were composed. The Asharite-Maturidite Literature of Disagreements drew attention mostly in the Ottomans and especially from the XIth/XVIIth century onward, large or small, many works on the matter were composed. The treatise entitled *Risala fi Ikhtilafat al-Maturidi wa al-Ashari* by Abu Ishaq-zade Mehmed Esad b. Ismail Efendi al-Istanbuli one of late period Ottoman scholars and shaykh al-Islams, is one of the texts produced within the scope of the Asharite-Maturidite Literature of Disagreements. In this article, various information is given about the life and the treatise of Mehmed Esad Efendi and the treatise is transliterated in Turkish.

Keywords: Shaykh al-Islam Esad Efendi, al-Ashari, al-Maturidi, Ottoman Sunnism.

* Dr. Ar. Gör., Ankara Ü. İlahiyat Fakültesi

1. Giriş

İslam düşüncesinin gelişimine yaptıkları katkı açısından bakıldığında Eşarîlik ve Mâturîdîlik diğer mezheplere nazaran müstesna bir konuma sahiptir. Dinî terimlerin oluşumunda, itikadî meselelerin içeriğinin ve ele alınış tarzlarının şekillenmesinde, geçmişte ve günümüzde her iki mezhebin rolü büyüktür. Bu iki mezhebin tarihsel süreçte birbirleriyle olan ilişkileri, aslında birbirleri üzerinden kendilerini inşa girişimleri olarak görülebilecek bir genişliğe ve derinliğe sahiptir. İki mezhep arasındaki görüş ayrılıklarının ele alındığı metinler, bunun bir uzantısıdır. Tâcüddîn 'Abdülvehhâb b. 'Ali es-Sübki'nin (ö.771/1370) *el-Kasîdetu'n-Nûniyye*'si ile başlayan¹ Eşarîlik-Maturidîlik ihtilafı edebiyatı en büyük ilgiyi Osmanlılarda görmüş, özellikle XI./XVII. asırdan itibaren konuyla ilgili hacimli veya küçük ölçekte çok sayıda eser kaleme alınmıştır. Bunlardan bazıları kısa hacimli ve uzlaştırmacı bir karakter arz ederken², bazıları da kapsamlı ve ayrıştırıcı bir bakış açısıyla oluşturulmuştur.³ Kimi zaman ise tek bir

- 1 İbn Hacer'in *Dürer*'inde verdiği bilgiye göre iki grup arasındaki ihtilafı konulara dair müstakil bir eser yazan ilk isim Tâcüddîn es-Sübki'den bir kuşak önce Şam'da Hanefilerin önde gelenlerinden olan Necmuddîn İbrâhîm b. 'Ali et-Tarsûsî'dir (ö.758/1356) (Bk. Şihâbüddîn Ahmed b. 'Ali İbn Hacer el-'Askalânî (ö.852/1449), *ed-Düreru'l-Kâmine fi a'Yâni'l-Mieti's-Sâmine*, Dârü'l-Cil, Beyrut 1931, c. 1, ss. 43-44). Ancak onun *Urcûze fi Ma'rifeti mâ Beyne'l-Eşâ'ira ve'l-Hanefiyye* ismini taşıyan ve usulüddin konusunda Eşarîlerle Hanefiler arasındaki tartışma konularını ortaya koyduğu risalesi günümüze ulaşmamıştır. Bu yüzden elimizdeki kaynaklar itibarıyla ihtilaf edebiyatını Tâcüddîn es-Sübki ile başlatmak daha doğrudur.
- 2 Bunlar arasında Sübki'nin *el-Kasîdetu'n-Nûniyye*'si ve buna öğrencisi Nûru'ş-Şirâzî tarafından yazılan şerhe ilave olarak, İbn Kemal Ahmed Şemseddin Kemalpaşazâde (ö.940/1534), Muhammed b. Pir 'Ali Birgîvî (ö.981/1573), Nev'îzâde Yahyâ b. Pir 'Ali Malkarâvî (ö.1007/1597), Dâvûd b. Muhammed el-Karsî (ö.1169/1756), Çorlulu Kara Halil Paşa (XVIII. asrın ikinci yarısı) gibi isimlere ait kısa hacimli risaleler yer almaktadır. Ayrıca yazarı belirli olmayan birkaç tane de anonim ihtilaf metni bulunmaktadır. Ebû 'Uzbe Hasan b. 'Abdülmuhsin (ö.1172/1759) tarafından yazılan ve Eşarîlik-Maturidîlik ihtilafı konusunda en bilinen eserlerden olan *er-Ravzatü'l-Behiyye* yaklaşım tarzı itibarıyla uzlaştırmacı metinler arasında görülebilir. Ancak Ebû 'Uzbe'nin bu eseri, Nûru'ş-Şirâzî'nin Sübki'nin *Kasidesi*'ne yazdığı şerhin intihal olarak görülebilecek basit bir kopyasıdır ve özgün olmaktan uzaktır.
- 3 Kapsamlı ve ayrıştırıcı nitelik arz eden ihtilaf metinleri arasında, Beyâzîzâde Ahmed Efendi'nin (ö.1098/1687), *İşârâtü'l-Merâm*'ı, Şeyhzâde 'Abdurrahîm b. 'Ali el-Amâsî'nin (ö.1133/1721) *Nazmu'l-Ferâid*'i, Mestcizâde 'Abdullah b. 'Osman b. Mûsâ'nın (ö.1150/1737) *Mesâlik*'i, Muhammed b. Velî el-Kırşehrî el-İzmirî'nin *Şerhu'l-Hilâfiyyât*'ı (ö.1165/1752) gibi eserleri saymak mümkündür. Doğrudan bir ihtilaf metni niteliği taşımamasına karşın, pek çok konuda Eşarîlerin görüşleriyle Maturidîlerin görüşleri arasında karşılaştırmaya başvurması dolayısıyla Ebû Muhammed 'Abduselâm b. İbrâhîm el-Lekânî'nin (ö.1078/1668) *Şerhu Cevhereti't-Tevhîd* adlı eserini de bu kapsamda değerlendirmek mümkündür. Diğer metinler kadar geniş ve ayrıntılı bilgilere yer vermemekle birlikte iki mezhep arasındaki ihtilafı konu

ihtilaf konusu ekseninde sorgulayıcı bir nitelik arz eden eserler yazılmıştır.⁴

Geç dönem Osmanlı âlimlerinden ve şeyhülislamlarından olan Ebû İshakzâde Mehmed Esad b. İsmâil Efendi el-İstanbulî'nin (ö. 1166/1753) *Risâle fi İhtilâfâtî'l-Mâturîdî ve'l-Eş'arî* isimli risalesi Eşarîlik Maturidîlik ihtilafı edebiyatı kapsamında Osmanlı'nın son dönemlerinde yazılan pek çok risaleden biridir. Esad Efendi'nin yaşadığı zaman dilimi olan XVIII. yüzyıl, Eşarîlik ve Maturidîlik arasındaki görüş ayrılıklarının ele alındığı ihtilaf metinlerinin hem nicelik hem de nitelik açısından zirve yaptığı bir dönemdir. Beyazîzâde ile başlayan süreçte aralarında Şeyhzâde, Mestcizâde, Kırşehrî, Dâvud-ı Karsî, Kadızâde el-Erzurûmî el-İsbîrî, Akkirmânî, Esîrizâde, Saçaklızâde ve Müstakîmzâde gibi isimlerin bulunduğu çok sayıda âlim tarafından iki mezhep arasındaki ihtilaf konularına dair eserler ve risaleler yazılmıştır. Esad Efendi ile aynı dönemde yaşamış olan bu âlimleri bu konuda bir şeyler yazmaya iten sebebin ne olduğu merak konusudur. Bunun XVI. asırdan itibaren belirgin hale gelmeye başlayan Maturidîlik vurgusuyla yakından ilişkisi olduğu kesindir. Ancak bu vurgunun kendiliğinden gelişen bir hadise mi, yoksa bilinçli ve sistematik bir faaliyet mi olduğu hususu tartışmaya açıktır. Ancak yine de buna yön verdiği düşünülebi-
lecek birkaç husus üzerinde durulabilir.

Osmanlıların ilk asırlarında dini düşünceye vahdet-i vücudçu eğilimlerin ve felsefî tasavvufun egemen olduğu senkretik bir yapı yön verdi.⁵ Bu yapı, Fatih Sultan Mehmed'le birlikte yerini Fahrüddîn Râzî çizgisinde felsefeleşmiş bir kelam faaliyetine bıraktı.⁶ Râzî çizgisi yaklaşık bir asır boyunca ağırlığını korudu ve Osmanlı dini düşüncesine ve medrese geleneğine egemen oldu. Yavuz Sultan Selim'le birlikte yaşanan iki gelişme bu süreci kesintiye uğrattı. İlki,

sayısını 73 olarak gösteren Ebû Saîd Muhammed b. Mustafa el-Hâdimî'nin (ö.1176/1762) tasnifinin de ayrıştırıcı bir nitelik arz ettiğini ifade etmek gerekir. Seyyid Murtazâ Muhammed b. Muhammed ez-Zebîdî'nin (ö.1205/1790) *İthâfu's-Sa'âde*'de verdiği ihtilaflar ise Beyazîzâde ve Sübkî'den yapılmış doğrudan alıntılardır.

- 4 Eşarîlik-Maturidîlik ilişkisinin metinsel düzeydeki son evresi sorgulayıcı ve konulu ihtilaf metinleridir. Bu metinlerde genellikle tek bir konu merkeze alınarak iki mezhebin görüşlerinin karşılaştırmalı olarak tartışıldığı görülmektedir. XVIII. yüzyıldan itibaren iki asırlık bir zaman dilimi içerisinde çoğu cüzî irade veya kulların fiilleri konularında olmak üzere otuz yakın irili ufaklı risale kaleme alınmıştır.
- 5 İbrahim Kalın, "Osmanlı Düşünce Geleneğinin Oluşumu", *Osmanlı*, ed.: G. Eren, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, c. 7, s. 41.
- 6 M. Sait Yazıcıoğlu, "XV. XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreselerinde İlm-i Kelam Öğretimi ve Genel Eğitim İçindeki Yeri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, Ankara 1980, c. 4, s. 274.

Memlûklerin siyâsî varlığına son verilmesi ve Mısır – Şam bölgesinin Osmanlı topraklarına dâhil edilmesi idi. Mısır ve Şam baştan beridir nakilci faaliyetlerin hâkim olduğu bir bölgeydi. Bölgede felsefî kelim sınırlı bir şekilde taban bulmuş ve mezhebi kimlikler genellikle akaid formu üzerinden kendisini açığa vurmuştu.⁷ Fatimiler sonrası süreçte, bölgeye hâkim olan idarelerin en önemli politikası Şîliğin izlerinin kalıcı bir şekilde silinmesi ve Sünnîliğin bölgede sağlam bir şekilde tesis edilmesiydi. Bundan dolayı Mısır ve Şam bölgesinde mezhebi aidiyetler genellikle Sünnîlik üzerinden propaganda edildi. En fazla etkilenen kuşkusuz Eşarîlik olmakla birlikte Hanefîlik de bundan nasibini aldı ve bu bölgede Hadis Taraftarı çizgide şekillendi. Ne var ki Sünnîlik vurgusu Eşarîlerle Hanefîler arasında Horasan ve Maverâünnehir bölgesinde birkaç asır boyunca devam eden kelami tartışmaları geri plana itti ve uzlaşma arayışlarını beraberinde getirdi.⁸ Tacüddin es-Sübki'nin Eşarîlik ve Hanefîlik ihtilafına ilişkin yazdığı Nuniyye Kasidesi⁹ iki mezhebi uzlaştırma çabalarının somut ilk örneğiydi. Ancak son da olmadı ve kendisinden sonraki süreçte hem Eşarîler hem de Hanefîler tarafından bu minvalde çabalar kendisini gösterdi.¹⁰

Yavuz Sultan Selim'le birlikte Mısır ve Şam bölgesinin Osmanlı hâkimiyetine girmesi Eşarîlik ve Hanefîlik üzerinden gerçekleştirilmek istenen uzlaşma çabalarını Osmanlı'ya taşıdı. Nitekim Yavuz'un şeyhülislamlığını yapan İbn Kemalpaşazâde'nin Sübki'den sonra konuyla ilgili olarak bir risale yazan ikinci isim olması bunu teyit etmektedir. Onun risalesi de Sübki'nin kasidesi gibi kısa

7 Şam'daki Eşarî-Şafîî kitlenin önde gelen isimlerinden ve Eşarîlik-Hanefîlik uzlaşmasının mimarlarından olan Takıyyüddîn es-Sübki'nin (ö.756/1356), akaid konusunda kelim ve Yunan hikmetinden daha zararlı iki şey olmadığını dile getirmesi ve bu ikisinin temelde tek bir şey olduğunu vurgulaması bunu teyit etmektedir. Bk. Takıyyüddîn 'Ali b. 'Abdilkâfi es-Sübki, (ö.756/1356), *er-Resâilü's-Sübkiyye fi'r-Redd 'alâ İbn Teymiyye ve Tilmîzihî İbn Kayyum el-Cevziyye*, tahk. Kemal Ebû'l-Müna, Beyrut 1983, s. 83.

8 Mehmet Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarîlik-Maturidîlik İlişkisi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2011, ss. 145-189.

9 Tacüddîn Ebû Nasr 'Abdulvehhâb b. Ali es-Sübki (ö.771/1370), *Tabakâtu's-Şafiiyyeti'l-Kübrâ*, tahk. A. M. el-Hulv-M. M. et-Tanâhî, Kahire: Matbaatu İsa el-Babi el-Halebi, 1963-1964, c. 3, ss. 383-389.

10 Şafîî ve Eşarî bir kimse olan 'Izzüddîn Muhammed b. Ebî Bekr İbn Cemâ'a'nın (ö.819/1416) Mâturîdî Hanefî Siracüddîn 'Ali b. Osmân el-Üşî'nin (ö.575/1179) *Emalî* adlı meşhur kasidesine yazdığı *Dercu'l-Me'âli* isimli şerhi ve öğrencisi Hanefî Kemalüddin Muhammed b. 'Abdilhâmid İbnü'l-Hümâm'ın (ö.861/1457) Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî'nin (ö.505/1111) *er-Risâletü'l-Kudsîyye* adlı kısa hacimli akide eseri üzerine yazdığı *el-Müsâyere fi'l-'Akâidi'l-Muncîyye fi'l-Âhire* adlı şerhi bu sürecin bir parçası olarak görmek mümkündür. Bk. Kalaycı, *Eşarîlik-Maturidîlik İlişkisi*, s. 189.

ve uzlaştırmacı bir nitelik arz etmekteydi. Ancak küçük ama önemli bir farklılaşma, konunun bağlamı açısından önemlidir. Sübkî, iki mezhep arasındaki görüş ayrılıklarını ele alırken karşılaştırmanın bir tarafına Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'yi diğer tarafına ise Tahâvî Akidesi vasıtasıyla görüşlerinden haberdar olduğu Ebû Hanîfe'yi koymuştu. İbn Kemalpaşazâde bunu Eş'arî ve Mâturîdî üzerinden yapmak suretiyle, Mâturîdî'yi ihtilaf konulu metinlerin doğrudan bir parçası haline getirdi.¹¹ Ondaki sonraki süreçte kaleme alınan metinlerin neredeyse tamamında artık Ebu Hanîfe yerine Mâturîdî'nin ismi kullanılmaya başlandı.

Yavuz'la birlikte yaşanan ikinci gelişme Safevîlerle yaşanan mücadeleydi. Safevîlerin hâkim olduğu Horasan bölgesi önemli bir Eşarî Şafîî kitleyi barındırmaktaydı. Eşarîlik burada üç asır boyunca felsefî kelim formunda temsil edildi. Safevîlerin Şiileştirme politikalarına karşı en büyük direnç Eşarî-Şafîî kitleden geldi.¹² Şiiliği kabul etmediği gerekçesiyle Teftazânî'nin torunu Molla Sadruddîn altmış öğrencisiyle birlikte öldürüldü.¹³ Devvânî'nin çok sayıda öğrencisi bu süreçte bölge dışına göç etmek durumunda kaldı.¹⁴ Horasan bölgesinin Safevîlerin kontrolüne geçmesi ve Şiilik üzerinden yeniden biçimlendirilmesi bölgede kendisini felsefî kelim formu üzerinden açığa vuran Eşarîliğe ciddi bir darbe vurdu. XVI. asrın ikinci yarısından itibaren felsefî kelim Sünni coğrafyadaki nüfuzunu kaybetmeye ve Safevî Şiiliğinin güdümüne girmeye başladı. Felsefî kelim, Molla Sadra, Sebzvârî ve Mir Dâmâd gibi İranlı düşünürlerin Şiilik, spekulatif sufizm ve felsefe üçgeninde tesis etmeye çalıştıkları sentez arayışlarının zeminini oluşturdu.

Safevîlere ve Şiiliğe karşı verilen fikri mücadele Osmanlı dini düşüncesinde bir daralmayı beraberinde getirdi; öteki üzerinden kendini tanımlama refleksi kelim belirgin bir şekilde Sünnilik zeminine çekti. Dahası felsefenin Safevîlerin güdümüne girmesi, Osmanlılarda felsefe karşıtlığının yüksek sesle dile

11 İbn Kemalpaşazade, "Risaletü'l-İhtilaf Beyne'l-Eşaira ve'l-Mâturîdiyye", *Sunnitishce Theologie in Osmanischer Zeit*, ed.: E. Badeen, Ergon Verlag, Würzburg 2008, s. 20

12 Şah İsmail'in başa geçtiği sırada Tebriz'in üç yüz bin kişilik nüfusunun üçte ikisi sünnî idi. Tebriz gibi Azerbeycan bölgesinde kalan şehirlerde Sünniler Hanefî iken, İsfahan, Şiraz, Kazerun ve Herat gibi şehirlerde Şafîiler çoğunlukta idi. Bk. Roger M. Savory, *Iran under the Safavids*, Cambridge 1980, s. 29.

13 İbn Kemal Pâşâ-Zâde, *Tevârih-i Âl-i Osman*, IX. Defter, Beyazıt Devlet Ktp, Veliyüddin Efendi; no: 2447, vr. 121b-122a.; X. Defter, haz.: Şerafettin Severcan, Ankara 1996, s.29.

14 Gıyas Şükürov, *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve I. Şah İsmail Devri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006, s. 100

getirilmesine zemin hazırladı.¹⁵ Böyle bir bağlamda felsefî kelimeler Osmanlı dini düşüncesinde yavaş yavaş silikleşmeye ve buna paralel olarak da Maturidilik vurgusu ön plana çıkmaya başladı.¹⁶ Maturilik tarihsel süreçte Eşariliğe nazaran felsefeye daha mesafeliydi. Birkaç istisna dışında kelamî söylemin dışına çıkmamış ve geçmişten getirdiği sistematik örüntüsünü koruyabilmişti. Felsefenin kelamdan dışlandığı bu süreç, felsefeye bulaşmayan Maturidiliği öne çıkardı.

Maturidilik vurgusunun artmasına yol açan bir başka husus ise Nakşibendîliğin XVI. asrın ikinci yarısından itibaren Anadolu’da güç kazanmaya başlamasıdır. Diğer tarikatlarla kıyaslandığında Anadolu coğrafyasına daha geç bir tarihte intikal eden Nakşibendîlik, Maturidî-Hanefî kültür havzasında ortaya çıkmış ve uzunca bir sürede bu zeminde varlığını sürdürmüş bir tarikatı. Tarikatın Safevîlerin Şiîleştirme politikasına karşı gösterdiği tepki, Osmanlılar nezdinde itibar görmesine ve Anadolu’ya taşınmasına vesile oldu.¹⁷ Tarikatın Anadolu’ya intikali ve XVII. asırdan itibaren güçlü bir şekilde Osmanlı kültür muhitinde tesisi Maturidiliğin daha yüksek sesle dile getirilmesini sağladı.¹⁸ İmam Mâtûrîdî’nin *Tevilât* adlı tefsirinin Türkiye Kütüphaneleri’nde bulunan yazma nüshalarının istinsah tarihlerinin bu sürece denk düşmesinin Nakşibendîliğin Anadolu’ya intikaliyle doğrudan ilişkisi olmalıdır. Muhtemelen bölgeden Anadolu’ya gelen âlimler, aralarında *Tevilât*’ın da bulunduğu çok sayıda eseri beraberlerinde getirdiler.

Ne var ki bu durum Horasan ve Maverâünnehir bölgesinde V./XI. asırdan itibaren Eşarilerle Maturidî-Hanefîler arasında meydana gelen kelamî tartışma-

15 Örneğin Avusturyalılarla yapılan bir savaşta 1716’da şehit düşen sadrazam Damat Ali Paşa’nın, yalnız kataloğu dört cilt tutan kitaplarının müsaderesi için çıkan iradesi üzerine bunlar arasında bulunan felsefe, tarih ve astronomi kitaplarının kütüphanelere vakfının caiz olamayacağına dair şeyhülislam Ebu İshak İsmail Efendi fetva vermişti. (Bk. A. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul 1982, s. 159.) Bu şahsın, müellifimiz olan Şeyhülislam Mehmed Esad Efendi’nin babası olduğunu belirtmek gerekir.

16 Kutlu, bu durumu Safevî propagandayla mücadelede Eşariliğin yetersiz kalmasına bağlamakta ve “Osmanlı için Eşariliğin Sünnî-Şii çekişmesinde Sünniliğin zaferini sağlayacak teolojik özgünlükten uzak olduğunu” kaydetmektedir. Bk. Sönmez Kutlu, “Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle İmam Mâtûrîdî”, *İmam Mâtûrîdî ve Maturidilik*, haz.: S. Kutlu, Ankara 2011, s. 62.

17 İrfan Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, İstanbul 1984, 42.

18 Maturidiliğin yayılmasında Nakşibendîliğin rolü hakkında daha geniş bilgi için bk. Philipp Bruckmayr, “Mâtûrîdî Kelamının Yayılması, Kalıcılığı ve Temel Dinamikleri”, *İmam Mâtûrîdî ve Maturidilik*, haz.: S. Kutlu, Ankara 2011, s. 428-436.

ların da taşınmasını beraberinde getirdi. İki mezhep arasında tekvin konusu, marifetullah, hüsün kubuh gibi konularda önceden beridir var olagelen ihtilaf- lar, bu kez Osmanlı muhitinde karşılık bulmaya ve kelama sonradan dâhil olan yeni konuları da içine alarak daha geniş bir bağlamda ele alınmaya başlandı. Osmanlıların geç döneminde ortaya çıkan ihtilaf metinlerinin çok büyük bir kısmının Maturidî-Hanefî aidiyete sahip kişiler tarafından yazılmış olmasını bu çerçevede değerlendirmek mümkündür. Esad Efendi'nin risalesi, Maturidîliğe dönük vurguların arttığı bir süreçte yazılmış bir metindir.

2. Mehmed Esad Efendi'nin Hayatı

Ebû İshakzâde nispesiyle anılan Mehmed Esad Efendi, 1096/1684-85 yılında İstanbul'da doğmuştur.¹⁹ İlk tahsilini kendisi gibi Şeyhülislam olan babası Ebû İshâk İsmâîl Efendi'den ve Mutavvelci Mehmed Efendi'den yapan Esad Efendi, yirmi altı yaş gibi oldukça genç denebilecek bir yaşta hariç rütbesiyle tedris faaliyetlerine başladı.²⁰ Babasının şeyhülislamlığı sırasında 'Abdüsselam Med- resesi'nde, Yenişehirli 'Abdullah Efendi'nin şeyhülislamlığı sırasında da Sahn-ı Seman'dan birisine müderris olarak tayin edildi. Mekke ve Medine'de kimi idari görevlerde bulunduktan sonra, Edirne payesiyle Selanik Kadılığı'na geti- rildi. Daha sonra da İstanbul payesiyle Mekke kadısı oldu. 1736 yılında Osman- lılarla Avusturyalı ve Ruslar arasında baş gösteren savaşlar sırasında aktif idari görevler üstlendi ve Anadolu Kazaskeri unvanıyla ordu kadısı oldu.²¹

1748 yılında Sultan I. Mahmud tarafından Şeyhülislamlık görevine getiri- len Mehmed Esad Efendi, bir yıldan biraz uzun bir süre bu görevi yürüttükten sonra çeşitli sebeplerden ötürü 1749 yılında şeyhülislamlık görevinden azledil- di.²² Görevden alınmasına meşihatı sırasında asrın ruhuna uygun hareket et- memesi gerekçe gösterilmekle birlikte,²³ tam olarak niçin bu görevden azledil- diği bilinmemektedir. Şeyhülislamlık görevinden alınması sonrasında halefi Said Efendi'nin tavsiyesi doğrultusunda önce Şam'a, daha sonra Mekke'ye

19 Ahmed Vâsıf Efendi (ö.1221/1806), *Vâsıf Tarihi*, Bulak Matbaası, İstanbul 1219, c. 1, s. 17.

20 *İlmiyye Salnâmesi: Osmanlı İlmiyye Teşkilatı ve Şeyhülislamlar*, haz.: S. A. Kahraman-A. N. Gali- tekin ve C. Dadaş, İşaret Yayınları, İstanbul 1998, s. 423.

21 Muhammed Nur Doğan, "Esad Efendi, Ebûishakzâde", *DİA*, c. 11, s. 338.

22 Fındıklılı Şemdanizade Süleyman Efendi (ö.1193/1779), *Şem'dânî-Zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Tarihi: Mür'it-Tevârih*, haz.: M. Aktepe, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1976, c. 1, ss. 134-135, 148.

23 *İlmiyye Salnâmesi*, s. 423.

gönderilmesi gündeme geldiyse de, bilahare affedildi.²⁴ Bir müddet Sinop'ta ikamet ettikten sonra üç yıla yakın bir süre kaldığı Gelibolu'ya yerleşti. 1752 yılında affedilmesini müteakiben İstanbul'a döndü ve 1753 yılındaki ölümüne kadar İstanbul'da ikamet etti.²⁵

Mehmed Esad Efendi, medrese eğitim sisteminin içinden gelerek yetişmiş ve şeyhülislamlık görevine kadar yükselmiş bir isimdir. Şeyhülislamlık geleneğine mensup olan bir aileden gelmesi, onun yetiştiği ve ilmi kişiliğini oluşturduğu çevre hakkında yeterince ipucu sunmaktadır. Babası Ebû İshâk İsmail Efendi ve kardeşi İshâk Efendi, kendisi gibi şeyhülislamlık görevinde bulunmuş son derece seçkin kimselerdir. Kayınpederi Mirzazâde Mehmed Efendi ile kardeşinin kayınpederi Başmakçızâde 'Ali Efendi de meşihatlık makamında bulunmuş kimselerdir. Aynı şekilde oğlu Şerif Efendi de iki defa şeyhülislam olarak faaliyette bulunmuş bir kimsedir.²⁶

Osmanlı şeyhülislamı arasında ilmi, sanata düşkünlüğü ve güzel ahlakı şöhret bulmuş bir kimse olan Esad Efendi, doğru sözlü, görüşünde isabetli ve cömert bir âlim olarak tavsif edilmektedir. O âlimlik vasfını ahlaki bir zemine oturtmayı bilmiş, bu yüzden şeyhülislamlığı sırasında dışarıdan gelen baskıların hiçbirine boyun eğmemiştir.²⁷ Arapça ve Farsçaya oldukça hâkim olan Esad Efendi, çeşitli ilimlerde, edebiyat ve musikide, şiir ve inşada yetkindi.²⁸ Esad Efendi şair kimliğinin yanı sıra, Türk Musiki tarihinin büyük şahsiyetlerinden ve devrinin tanınmış bestekârlarından birisiydi. Kızı Fıtnat Zübeyde Hanım da kendisi gibi şairdi.²⁹ *Lehçetu'l-Lügat* adıyla hazırladığı Türkçe sözlük onun en önemli çalışmasıdır.³⁰ Bunların yanı sıra Kur'an'dan bazı surelerin veya ayetlerin tefsiri niteliğinde küçük hacimli tefsir çalışmaları bulunmaktadır. *Tefsir-i Sure-i Yasin* ve *Tefsir-i Ayete'l-Kürsi* adlı eserleri en bilinenleridir.³¹

24 *İlmiyye Salnâmesi*, s. 423.

25 M. Cavid Baysun, "Es'ad Efendi", *İA*, c. 4, s. 360.

26 Baysun, *age*, s. 361.

27 Baysun, *age*, s. 361.

28 Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, haz.: N. Akbayır, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1996, c. 2, s. 491

29 Doğan, "Esad Efendi, Ebuishakzade", ss. 338-340.

30 Sözlük günümüz harflerine çevrilerek yayımlanmıştır. Bk. Şeyhülislam Mehmed Esad Efendi, *Lehçetu'l-Lügat*, haz.: H. Ahmet Kırkkılıç, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1999.

31 Bursalı Mehmed Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, çev.: A. F. Yavuz-İ. Özen, Meral Yay., İstanbul 1975, c. 1, s. 310. Ayete'l-Kürsi tefsiri, Mustafa Özel tarafından günümüz Türkçesine aktarılarak yayımlanmıştır. Bk. Mustafa Özel, "Şeyhülislâm Esad Efendi'nin Âyetü'l-Kürsi

3. Mehmed Esad Efendi'nin Risalesi ve Diğer İhtilaf Metinleriyle İlişkisi

Esad Efendi'nin risalesinin başlığının “*Mâturîdî ve Eş'arî'nin İhtilafları*” şeklinde olması ilk bakışta aldatıcı gelebilir ve sanki doğrudan mezhep kurucularının arasında yaşanan görüş ayrılıklarının tartışıldığı düşünülebilir. Ancak metinde yer alan çoğu problemin, iki mezhebin sonraki temsilcilerince tartışılan ve gündeme getirilen problemler olduğu hesaba katıldığında, bunun Maturidilik ve Eşarîlik arasındaki görüş ayrılıklarını ifade etmek amacıyla kullanıldığı açıktır. Mâturîdî'nin isminin Eş'arî'ye takdim edilmesini Esad Efendi'nin Maturidî-Hanefî kimliği ile ilişkilendirmek mümkündür.

Onun Topkapı Sarayı Müzesi Revan Köşkü'nde yer alan Mâturîdî'nin *Te'vîlât*'ının müstensihisi olduğu³² göz önünde bulundurulduğunda kaleme aldığı kısa ve konulu tefsirlere *Te'vîlât*'ın kaynaklık ettiği ileri sürülebilir. Esad Efendi'nin risalesi Eşarîlik ve Maturidilik arasında yaşanan kırk görüş ayrılığını içermektedir. Risalenin dili oldukça sadedir ve söz konusu problemlere en yalın biçimde kısaca yer verilmiştir. Esad Efendi, risalesinin sonunda iki âlim arasındaki tartışmalara kısaca değindiğini, ancak isteyenlerin tafsilatlı bilgi için metin içerisinde zikredilen kaynaklara müracaat edebileceğini belirtmektedir.³³ Bu yüzden ihtilaf konularının ele alınmasında birkaç cümlelik açıklamalarla yetinilmiş, ancak tafsilatlı bilgi için de her iki geleneğe ait eserlere göndermelerde bulunulmuştur.

Eşarîlik ve Maturidîlik arasındaki görüş ayrılıklarını ele alan ihtilaf metinleri birbirlerinden etkilenmişlerdir. Bu durum Mehmed Esad Efendi'nin ihtilaf metni için de geçerlidir. Diğer ihtilaf metinleriyle içerik karşılaştırması yapıldığında, onun risalesinin Şeyhzâde 'Abdürrahîm b. 'Ali el-Amâsî'nin (ö. 1133/1721) *Nazmu'l-Ferâid ve Cem'u'l-Fevâid* adlı geniş hacimli eserinin bir özeti olduğu ileri sürülebilir. Esad Efendi'nin yer verdiği kırk problemin tamamı Şeyhzâde'nin metninde yer almaktadır. İki metin arasındaki tek farklılık kimi ihtilaf konularının sıralamasında görülen değişikliklerdir. Örneğin Şeyhzâde'nin on birinci sırada verdiği eşyanın yaratılmasının “*kün*” emriyle olan ilişkisi baş-

Tefsiri”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 2003, sayı: 10, s. 81-105.

32 İstinsah tarihi olarak 1748 tarihi verilen nüsha 532 varaktan oluşmaktadır. Bk. Ebû Mansûr el-Mâturîdî, *Te'vîlât*, müst.: Şeyhülislam Muhammed Esad, Topkapı Sarayı Müzesi Ktp., Revan Köşkü, no: 182, 532 vr.

33 Ebû İshakzâde Mehmed Esad Efendi, *Risâle fi İhtilâfâtî'l-Mâturîdî ve'l-Eş'arî*, İstanbul 1287; Süleymaniye Ktp., Tahir Ağa Tekke, no: 310, s. 287.

lıklı problem, Esad Efendi'de ilk sırada kendisine yer bulmuştur.³⁴ Bunun sebebi Esad Efendi'nin, Eşarilik Mâturîdîlik ihtilafına ilişkin risalesini Yasin Sure-si'nin tefsiri sırasında 82. ayette geçen "kün" kelimesi³⁵ bağlamında kaleme almış olmasıdır.³⁶ Risaleyi telif etmesine gerekçe teşkil eden bu problemi Esad Efendi muhtemelen bu yüzden ilk sırada vermek istemiştir. Yine bununla ilgili olabilecek tekvin konusu da Şeyhzâde'nin metninde onuncu sırada yer almasına karşın, Esad Efendi tarafından ikinci sırada tartışılmıştır.³⁷ Bu ikisi dışındaki tüm sıralama aynıdır ve Esad Efendi'nin risalesi Şeyhzâde'nin genişçe tartıştığı konuların Osmanlı Türkçesi ile kaleme alınmış kısa bir özetidir. Şeyhzâde problemleri tartışırken çok sayıda esere atıfta bulunmasına karşın, Esad Efendi bu metinlerden kendince önemli bulduğu bir veya iki tanesini tercih etmekte ve bir nevi kaynak isimlerini de özet olarak vermektedir.³⁸ Bundan dolayı Esad Efendi'nin doğrudan kaynaklara inmek yerine, Şeyhzâde'nin eserinden kendi risalesini özetlediği ve önemli gördüğü bir veya iki kaynağı geniş bilgi için öne çıkardığı varsayımında bulunmak mümkündür.

34 Krş. Şeyhzâde, *Nazmu'l-Ferâid*, ss. 19-20; Esad Efendi, *Risâle*, s. 278

35 *Kün* kelimesiyle ifade edilen ve daha çok tekvin tartışması olarak kelami literatüre geçen mesele, Eşarilerle Maturidiler arasındaki en önemli görüş ayrılıklarından birisidir. İki mezhebin temsilcilerinin birbirleriyle olan ilk temaslarında bu konu belirleyici bir işlev görmüş ve ciddi gerilimler yaşanmasına yol açmıştır. Maturidî Hanefî çevrenin *tekvin* sıfatının Allah'ın ezeli bir sıfatı olduğunu ve *tekvin* ile *mükevvenin* aynı şeyler olmadığını ileri süren yaklaşımları Eşarilerce iki farklı açıdan polemik konusu yapıldı. Ebû'l-Mu'în en-Neseî'nin verdiği bilgilere bakılırsa, bunlardan birisi, *tekvin* konusunun selefte karşılığı olmadığı, bunun tümüyle IV./X. asırda ortaya çıkmış bidat bir görüş olduğu şeklindeki eleştiriydi. Diğeri ise bu yaklaşımın, âlemin kıdemini ileri süren felsefecilerin, özellikle de Proclus'un görüşlerine benzediğiydi. (Bk. Ebû'l-Mu'în Meymun b. Muhammed en-Neseî (ö.508/1114), *Tabıratu'l-Edille fi Usûlü'd-Dîn*, tahk.: H. Atay, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1993, c. 1, ss. 405, 416.) Eşarilerin *tekvin* bağlamındaki eleştirileri, Ebû Şekûr es-Sâlimi, Ebû'l-Yüsür el-Pezdevî ve Ebû'l-Mu'în en-Neseî gibi Maturidî Hanefî âlimler tarafından cevaplanmaya çalışıldı. Tekvin tartışması ve bu bağlamda iki mezheb arasındaki ilk etkileşimler hakkında geniş bilgi için bk. Kalaycı, *Eşarilik Maturidilik İlişkisi*, ss. 252-259.

36 Bu durum risalenin girişinde Esad Efendi tarafından da dile getirilmiştir. Bk. Esad Efendi, *Risâle*, s. 278

37 Krş. Şeyhzâde, *Nazmu'l-Ferâid*, ss. 17-19; Esad Efendi, *Risâle*, s. 279.

38 Bir örnek vermek gerekirse "bekâ" konusunda Şeyhzâde, Sadruşşerî'a'nın *Ta'dîlu'l-Ulûm*'unu, Hâfızüddîn Neseî'nin *'Umde Şerhi*'ni, Tahâvî'nin *'Akide*'sini, 'İcî'nin *Mevâkıf*'ını, Seyyid Şerîf'in *Şerhu'l-Mevâkıf*'ını, Lekânî'nin *Şerhu Ceoher*'sini, Beyâzîzâde'nin *İşârâtu'l-Merâm*'ını, Senûsî'nin *Ümmu'l-Berâhîn*'i ve şerhini kullanmış olmasına karşın, Esad Efendi yalnızca Tahâvî'nin *'Akide*'sine atıfta bulunmakla yetinir. Krş. Şeyhzâde, *Nazmu'l-Ferâid*, ss. 7-8; Esad Efendi, *Risâle*, s. 280

Mehmed Esad Efendi'nin özgün bir risale yazmak yerine niçin Şeyhzâde'nin *Nazmu'l-Ferâid*'ini özetlemek suretiyle risalesini oluşturduğu merak konusudur. Üstelik içinde bulunduğu ilim geleneği açısından onun bu konuda müstakil ve özgün bir risale yazabilmesi önünde herhangi bir engel bulunmamaktadır. Üstelik onun Ebû Mansûr el-Mâturîdî'nin *Tevîlât*'ını baştan sonra gözden geçirmiş olması, bu işi hakkıyla gerçekleştirebileceği intibahı uyandırmaktadır. Ne var ki o bunu yapmak yerine Şeyhzâde'nin metnini özetlemeyi tercih etmiştir. Bunun sebebi muhtemelen Şeyhzâde'nin eserinin Eşarîlik-Maturidîlik ihtilafı konusunda başka söze gerek bırakmayacak şekilde kaleme alınmış en geniş ve sistematik eser oluşudur. İki mezhepten herhangi birisi lehine veya aleyhine bir değerlendirmede bulunmaksızın onların görüşlerini objektif bir bakış açısıyla derinliğine tartışmaya çalışan Şeyhzâde'nin bu eseri konuyla ilgili en geniş ve bütüncül eserlerdendir.³⁹

Şeyhzâde, her iki geleneğe ait kelimâ literatürden hareketle yaşanan kırk görüş ayrılığının kelimâ dayanaklarını ortaya koymaya çalışmaktadır. Ancak eserin genişliği ve meseleleri en ince ayrıntısına kadar tartışan üslubu, sonraki bazı âlimler tarafından eleştiri konusu yapılmıştır. Örneğin Ebû'l-Feyz Murtazâ ez-Zebîdî, "Şeyhzâde'nin bu eserinde sözü gereğinden fazla uzattığını" belirtmiştir.⁴⁰ Şeyhzâde'nin metnin bir taraftan en sistematik metin oluşu, ancak diğer taraftan da en ince noktasına varıncaya kadar meseleleri tahlil eden üslubu Mehmed Esad Efendi'yi bu metni özetlemeye sevk etmiş olmalıdır. Eşarîlerle Maturidîler arasında hangi konularda görüş ayrılığı yaşandığı hususu, Esad Efendi'nin yaşadığı dönemde cazibesini koruyan bir tartışma konusudur. O bununla muhtemelen meseleyi Şeyhzâde'nin ağır ve ayrıntılı anlatım biçiminden kurtararak, ilim çevrelerinde daha anlaşılır ve kullanılabilir kılmak istemiştir. Şeyhzâde'nin dili Arapça olmasına karşın, Esad Efendi'nin Osmanlıca özetlemiş olması bunu teyit etmektedir.

Şeyhülislam Esad Efendi'nin metni, bir başka ihtilaf metni olan Mehmed Emin 'Izzî'nin *Erbe'üne Mesâil* adlı eseri⁴¹ ile birebir aynıdır. Problemlerin sayısı,

39 İki grup arasında kırk hususta ihtilaf olduğunu belirten Şeyhzâde, eserinin girişinde bu meseleleri tarafsız bir şekilde delilleriyle ortaya koymayı taahhüt etmektedir. Bk. Şeyhzâde 'Abdürrahim b. 'Alî el-Amâsî (ö.1133/1721), *Nazmu'l-Ferâid ve Cem'u'l-Fevâid*, Matbaatu'l-Edebiyye, Mısır 1317, s. 3.

40 Ebû'l-Feyz Murtazâ Muhammed b. Muhammed ez-Zebîdî (ö.1205/1790), *Kitâbu İthâfi's-Saâdeti'l-Muttakîn bi Şerhi Esrâri İhyâi 'Ulûmi'd-Dîn*, yy., ts., c. 2, s. 12.

41 Mehmed Emin 'Izzî, *Eşariye ve Mâturîdîye Arasındaki Görüş Farklılıkları (Erbe'üne mesâil)*, Araştırma ve Notlar İlavesiyle Çev.: A. Bülent Baloğlu, yy., ts.

sıralaması ve bunlar esnasında zikredilen kaynaklar konusunda doğrudan bir benzerlik söz konusudur. İki metin arasındaki tek farklılık, Esad Efendi'nin metninin dili Osmanlıca iken, 'İzzî'ninkinin Arapça olması ve tafsilatlı bilgi için atıfta bulunulan kaynak isimlerinin Esad Efendi'de daha geniş, 'İzzî'de daha kısa olmasıdır.⁴² İki metin arasındaki bu benzerlik, hanginin diğerine esas teşkil ettiği sorusunu beraberinde getirmektedir.

Esad Efendi'nin hayatı hakkında geniş bilgi bulunmasına karşın, 'İzzî için aynı şeyi söyleyebilmek güçtür. Eseri tahkik ederek yayınlayan Baloğlu'nun da belirttiği üzere Mehmed Emin 'İzzî'nin hayatı hakkında kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır.⁴³ Ancak metnin girişinde yer alan ithaftan hareketle bazı tahminlerde bulunmak mümkündür.

'İzzî, risalesinin başında kendi ismini verdikten sonra, eserini "vezir-i a'zamların allamesi, adalet ve ihsanın naşiri, güven ve emniyetin yayıcısı" şeklinde nitelediği İzzet Mehmed Paşa'ya ithaf etmektedir.⁴⁴ Müellif hakkında herhangi bir bilgi bulunmamakla birlikte, eserin kendisine ithaf edildiği İzzet Mehmed Paşa'nın bir sadrazam olduğu açıktır. Ancak İzzet Mehmed Paşa isminde Bolulu⁴⁵, Darendeli⁴⁶ ve Safranbolulu⁴⁷ künyeleriyle bilinen üç kişi bulunmaktadır. Farklı zaman dilimlerinde yaşamış olmalarına karşın her üçü de Osmanlı Sadrazamlığı görevinde bulunmuş kimselerdir. Dolayısıyla bu üç isimden hangisinin, eserin kendisine takdim edildiği İzzet Mehmed Paşa olduğunu tespit edebilmek hayli zordur. Ancak eserin iki nüshasından birisinin Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde,⁴⁸ diğerinin ise Manisa İl Halk Kütüphanesi'nde⁴⁹ yer alıyor olmasından hareketle müellifin Manisa ve İzmir

42 Örneğin "kün" kelimesi ile ilgili ilk problemde Esad Efendi, Mâtürîdîlerin görüşlerini 'Alaüddin Semerkandî'nin *Şerhu Te'vîlât*'ına, Eşarilerin görüşlerini ise *Şerhu te'vîlât* ile Sa'düddin Teftazânî'nin *Telvîh*'ine dayandırırken, 'İzzî eser isimlerini vermeksizin yalnızca 'Alaüddin ve Sa'düddin şeklinde atıfta bulunmuştur. Bu türden küçük farklılıklar metnin tamamında söz konusudur. Krş. Esad Efendi, *Risâle*, s. 279; 'İzzî, *Erbe'üne Mesâil*, ss. 20-21.

43 A. Bülent Baloğlu, "Naşirin Önsözü", *Eşariye ve Mâtürîdiye Arasındaki Görüş Farklılıkları (Erbe'üne Mesail)*, Araştırma ve Notlar İlavesiyle Çev.: A. Bülent Baloğlu, yy., ts., s. 3.

44 'İzzî, *Erbe'üne Mesâil*, ss. 20-21.

45 Fikret Sarıcaoğlu, "İzzet Mehmed Paşa", *DİA*, c. 23, ss. 557-558.

46 Cevdet Küçük, "İzzet Mehmed Paşa, Darendeli", *DİA*, c. 23, ss. 559-560.

47 Abdülkadir Özcan, "İzzet Mehmed Paşa", *DİA*, c. 23, ss. 560-561.

48 Mehmed Emin 'İzzî, *Erbe'üne Mesâil*, Dokuz Eylül Ü. İlahiyat Fakültesi Ktp., no: 3988.

49 Muhammed Emin 'İzzî, *el-Mesâilül-Muhtelife Beyne'l-Mâtürîdî ve'l-Eş'arî*, Manisa İl Halk Ktp., Akhisar Zeynelzade Koleksiyonu, no: 5765, vr. 1a-4b.

havalisinde yaşamış olabileceği ileri sürülebilir. Üç sadrazamdan yalnızca Saf-ranbolulu künyesiyle bilinen İzzet Mehmed Paşa (ö.1812) bu bölgede bulunmuş bir isimdir. O, sadrazamlık görevinden azledilmesinin akabinde önce Sakız Adası'na, sonra da Manisa'ya gönderilmiş ve ölünceye kadar on dört sene boyunca Manisa'da kalmıştır.⁵⁰ Metnini ithaf ettiği kişiden hareketle Mehmed Emin 'İzzî'nin Şeyhülislam Esad Efendi'den sonra yaşamış olması kuvvetle muhtemeldir. Bu durumda 'İzzî'nin metnini Esad Efendi'nin metninin Arapça'ya çevrilmiş bir kopyası olarak değerlendirmek mümkündür.

Esad Efendi'nin Şeyhzâde'in *Nazmu'l-Ferâid*'ini Osmanlıca özetlemek istemesi anlaşılabilirse de, 'İzzî'nin Esad Efendi'nin Osmanlıca metnini çok küçük tasarruflar dışında olduğu gibi Arapça'ya çevirerek kendisine mal etmesini anlayabilmek güçtür. Bu noktada belki bir hususa dikkat çekmek yerinde olacaktır. Hem 'İzzî, hem de risalesini ithaf ettiği İzzet Mehmed Paşa Kadızadeliler hareketinin ve görüşlerinin hâkim olduğu İzmir ve havalisinde bulunmuş kimselerdir. Kadızadelilerle Sivasiler arasında yaşanan görüş ayrılıklarından bazı-larının Eşarîlerle Maturidîler arasındaki ihtilaf konuları olması üzerinde durulması gereken bir husustur. Örneğin, Hz. Peygamber'in anne-babasının iman üzere ölüp ölmediği meselesi⁵¹ Eşarîlerle Maturidîler arasında yaşanan marifetullahın aklen mi yoksa naklen mi vacip olduğu şeklindeki tartışmayla doğrudan ilişkilidir.⁵² Sivasiler Halvetî tarikatına mensuplardır ve Kadızadelilerle yaşadıkları mücadelede kendi görüşlerini temellendirebilmek için genellikle Eşarî çevrelerde üretilen kelami eserlere müracaat etmişlerdir.⁵³ Kadızadeliler başlangıçta herhangi bir tarikat ile ilişkili olmamalarına karşın, Nakşibendîliğin Osmanlı'da güçlenmesiyle birlikte zamanla bu tarikatla yakın ilişkiler tesis edilmeye başlanmıştır.⁵⁴ Nakşibendîlik mensupları, Kadızadelilerle Halvetîler

50 Özcan, "İzzet Mehmed Paşa", s. 560.

51 Naima Mustafa Efendi, *Naima Tarihi: Ravzatu'l-Huseyn fi Hulâsati Ahbârî'l-Haftkayn*, çev.: Z. Danişman, İstanbul 1969, c. 6, s. 2718

52 Katip Çelebi, *Mizânü'l-Hakk fi İhtiyârî'l-Ahakk (En Doğruyu Sevmek İçin Hak Terazisi)*, çev.: O. Ş. Gökyay, İstanbul 1980, ss. 54-55.

53 Necati Öztürk, *Islamic Orthodoxy Among the Ottomans in the Seventeenth Century with Special Reference to the Qadı-Zade Movement*, Phd. Dissertation, Edinburgh University, Edinburgh 1981, ss. 384-385.

54 Le Gall'in tespitlerine göre Kadızadeliler hareketine destek veren ve Üstüvânî Mehmed Efendi ile birlikte hareketin en önemli sözcülerinden biri olan Osman Bosnevî Ayasofya Camii imamıdır ve Nakşî bir şeyhtir. Benzer şekilde Birgivî'nin arkadaşı olan ve kendisi için Birgi'de bir darulhadis inşa eden Ataullah Efendi ile Birgivî'nin Birgi'de müderrislik sırasında İzmir'de kadılık yapan Trabzonî (ö.1002/1594) nakşidir. Vâni Mehmed Efendi'nin öğrencisi olan

arasındaki bir tartışmada muhtemelen kendilerini Kadızadelilere daha yakın gördüler. Bu yakınlaşmanın Kadızadelilerin Maturidilerin görüşlerini sahiplenmesine kapı araladığı ileri sürülebilir. Nitekim *Nazmu'l-Ferâid* kadar sistematik olmamakla birlikte, Eşarilik Maturidilik ihtilafına ilişkin en hacimli eser olan Muhammed b. Veli el-Kırşehrî el-İzmirî'nin (ö.1165/1752) *Şerhu'l-Hılafiyyât*'ı da Kadızadelilerle ilişkilendirilebilecek bir metindir. Eserinin ilk sayfasında büyük bir sitayişle ismine atıfta bulunmasına bakılırsa⁵⁵, Kırşehrî'nin eserini takdim ettiği kişi Şeyhülislam Feyzullah Efendi'dir (ö.1115/1703). Feyzullah Efendi aslen Erzurumlu'dur ve Kadızadeliler hareketinin son önemli temsilcisi Vani Mehmed Efendi'nin rahle-i tedrisinden geçmiştir. Vâni Mehmed Efendi'nin isteği üzerine önce İstanbul'a, sonra da Edirne'ye giden Feyzullah Efendi aynı zamanda hocasının kızıyla evlenmiş ve hoca öğrenci ilişkisini akrabalık ilişkisine dönüştürmüştür. Hocasının aracılığıyla Şehzade II. Mustafa'nın hocası olan Feyzullah Efendi, ilmi ve bürokratik basamakları hızla tırmanmış ve şeyhülislamlık makamına getirilmiştir. Bu görevde kısa bir süre kalmasına karşın, II. Mustafa'nın tahta oturmasıyla birlikte Şeyhülislamlık görevine ikinci kez getirilmiş ve sekiz yılı aşkın bir süre bu görevde kalmıştır.⁵⁶ Feyzullah Efendi'nin Vâni Mehmed Efendi ve Kadızadelilerle olan ilişkisi göz önünde bulundurulduğunda, ona övgülerle kitabına başlayan Kırşehrî'nin -her ne kadar o bunu doğrudan dile getirmese de- Kadızadeliler hareketiyle veya bu hareketin etkili olduğu kültür havzasıyla ilişkili olduğu düşünülebilir. Zira Kırşehrî eserinin girişinde verdiği künyeden anlaşıldığı kadarıyla İzmir'de ikamet etmiş birisidir.⁵⁷ Birgivi'nin yaşamış olduğu Birgi, İzmir'e yakındır ve onun görüşleri genellikle İzmir, Manisa, Çanakkale ve Balıkesir havzasında etkili olmuştur. Buradan hareketle Mehmed Emin 'Izzî'nin niçin Esad Efendi'in metnini Arapça'ya tercüme ederek kendisine mâl etmesini anlayabilmek mümkün değilse de, Kadızadelilerin hâkim olduğu kültür havzasında onun bu konuda bir metin yazmasının arkaplanında yatan unsurlar anlaşılabilir.

Şeyhülislam Feyzullah Efendi (ö.1115/1703) Kadızadeli ve Nakşibendi kimliği kesişen isimlerden biridir. Bk. Dina Le Gall, *A Culture of Sufism: Naqshbandis in the Ottoman World 1450-1700*, New York 2005, ss. 152-154.

55 Muhammed b. Veli el-Kırşehrî el-İzmirî (ö.1165/1752) *Şerhu'l-Hılafiyyât Beyne'l-Eş'arî ve'l-Mâturîdî*, Süleymaniye Ktp.-Şehid Ali Paşa, no: 1650, vr. 2b-3a.

56 M. Serhan Tayşi, "Feyzullah Efendi, Seyyid", *DİA*, c. 12, s. 527.

57 Kırşehrî, *Şerhu'l-hılafiyyât*, vr. 2b.

4. Risale'nin Transkripsiyonuna İlişkin Teknik Bilgiler

Mehmed Esad Efendi'nin Eşarîlik Maturidîlik ihtilafına ilişkin risalesi, girişinde verilen bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla Yasin Suresi'nin Tefsiri'ni konu alan eserinde⁵⁸, "kün" kelimesinin⁵⁹ tefsiri bağlamında kaleme alınmış olmalıdır. Hayatı ile ilgili bilgi veren kaynaklarda söz konusu risaleye dair herhangi bir bilgi bulunmaması,⁶⁰ tefsirde yer alan kısmın daha sonra ayrı olarak basılmış olabileceği ihtimalini gündeme getirmektedir. *Risâle fi İhtilâfâtî'l-Mâturîdî ve'l-Eş'arî* adıyla 1287 yılında farklı yazarlara ait çok sayıda risalenin yer aldığı bir mecmua içinde basılmıştır. Katalog kayıtlarına bakıldığında mecmuanın biri Tahir Ağa Tekke, diğeri de Hacı Mahmud Efendi Koleksiyonu'nda olmak üzere iki nüshası bulunmaktadır.⁶¹ Matbu olduğu için her iki metin de aynıdır ve aralarında yazım farklılığı söz konusu değildir. Katalog kayıtlarına göre risalenin bu ikisi dışında müstakil bir yazma nüshası bulunmamaktadır.

Kastamonu İl Halk Kütüphanesi'nde bulunan ve Sahhâflar Seyyidzâde Esad Efendi'ye (1789-1848) nispet edilen bir ihtilaf metni⁶² Şeyhülislam Mehmed Esad Efendi'ye aittir. Sahhâflar Seyyidzâde bir Osmanlı tarihçisi ve *Takvîm-i Vekâyi'* nazırdır. Eserleri arasında bu risaleyi çağrıştıracak birisine rastlanmamaktadır.⁶³ Fakat metin karşılaştırması yapıldığında söz konusu nüsha Mehmed Esad Efendi'ninkiyle birebir aynıdır. Eserin başında "tercüme-i Yasin li'l-Fadıl el-Esad" ifadesine bakılırsa bunun Mehmed Esad Efendi'nin metni olduğu ve muhtemelen isim benzerliğinden dolayı Sahhâflar Seyyidzâde Esad Efendi'ye nispet edildiği açıktır. Risale 1279 yılında Seyyid Hafız Mu-

58 *Hulâsatu't-tebyîn fi tefsîri sûreti yâsîn* adını taşıyan eserin günümüze ulaşan çok sayıda nüshası bulunmaktadır. Bunlardan bazıları için bk. Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, no: 258, 111 vr. ; Laleli, no: 176, 100 vr. ; Hamidiye, no: 1461, vr. 47-151; Nuruosmaniye Ktp., no: 473, 167 vr.; Çorum Hasan Paşa İl Halk Ktp, no: 156, 169 vr.; İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Ktp., Osman Ergin Türkçe Yazmaları, no: 759, 105 vr. ; Milli Kütüphane, no: A 236/2, vr. 11-131.

59 Yasin, 36/82. "İnnemâ Emruhû izâ Erâde Şey'en, en Yekûle lehû kün feyekûn" (O, Tek'tir, Biri-cik'tir, öyle ki bir şeyin olmasını istediğinde ona sadece "Ol" der – ve o (şey hemen) oluverir.)

60 Fındıklılı İsmet Efendi, *Tekmiletu'ş-Şakâik ve fi Hakki Ehli'l-Hakâik*, haz.: Abdülkadir Özcan, Çağrı Yay., İstanbul 1989, s. 230.

61 Ebû İshakzâde Mehmed Esad Efendi, *Risâle fi İhtilâfâtî'l-Mâturîdî ve'l-Eş'arî*, (İstanbul 1287), Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, no: 1686; Tahir Ağa Tekke, no: 310, ss. 279-287.

62 Sahhâflar Seyyidzâde Esad Efendi, *Risâle fi Beyâni'l-İhtilâf Beyne'l-Eşarî ve'l-Mâturîdî fi'l-İ'tikâd*, Kastamonu İl Halk Ktp., no: 3906, 6 vr.

63 Ziya Yılmaz, "Esad Efendi, Sahaflar Şeyhizade", *DİA*, c. 11, ss. 341-345.

hammed Şükrî eliyle istinsah edilmiştir.⁶⁴

Risalenin metninin transliterasyonu yapılırken biri matbu diğeri ise yazma olan bu iki nüsha esas alınmıştır. Tahir Ağa Tekke Koleksiyonu'nda bulunan matbu nüsha T, Kastamonu İl Halk Kütüphanesi'ndeki yazma nüsha ise K olarak adlandırılmış ve metinlerdeki yazım farklılıkları dipnotlarda gösterilmiştir. Karşılaştırma yapıldığında, matbu olan nüshalarla yazma olan arasında noksanlık ve ziyadelik açısından önemli farklılıklar olduğu görülmektedir. Örneğin, matbu olanın giriş kısmı yazmadakinden daha uzundur. Yazma nüshanın girişinde doğrudan konuya girilmekte ve "İmâm Ebî Mansûr el-Mâturîdî ile şeyh Ebî'l-Hasan el-Eş'arî beyinlerinde i'tikâdâta müte'allık olan mesâilden kırk mes'eleden ihtilâfları vardır" ibaresiyle metne başlanmaktadır.⁶⁵ Matbu nüshada ise kısa bir hamdele ve salveleden sonra risalenin hikâyesine değinilmekte ve Şeyhülislam Esad Efendi'nin risaleyi, Yasin Suresi'nin tefsirini yaptığı eserinde ilgili surenin 82. ayetinin tefsiri bağlamında kaleme aldığı kaydedilmektedir.⁶⁶ Girişteki fazlalığa karşın, matbu metinde çok sayıda eksiklik ve yazım yanlışlığı bulunmaktadır. Bu noktada bazen birkaç cümlelik uzun açıklamaların bulunmayışı dikkat çekicidir. Bu yüzden matbu ve yazma nüshalar karşılaştırılmak suretiyle metin yeniden inşa edilmeye çalışılmış; bir metinde bulunmamasına karşın, diğesinde yer alan bilgiler parantez içerisinde verilerek fazlalığın hangi nüshada olduğu dipnotta gösterilmiştir.

Esad Efendi'nin risalesinin Şeyhzâde'nin *Nazmu'l-Ferâid*'inin Osmanlı Türkçesi ile yazılmış bir özetini, Mehmed Emin 'Izzî'nin *Erbe'üne Mesâil* adlı risalesinin de aslını teşkil etmesi, metinler arasında bir karşılaştırmayı da gerekli kılmaktadır. Bu noktada risalenin etkilendiği veya etkilediği diğer ihtilaf metinlerinde problemlerin yeri ve sırası karşılaştırmalı olarak verilmiştir. Risalede geçen bazı muğlâk ifadelerin veya bilgilerin içeriğinin tespit edilebilmesi noktasında da yine Şeyhzâde'nin eserine sıklıkla müracaat edilmiştir. Her ne kadar Şeyhzâde'nin eserinin özeti olsa da, Esad Efendi'nin risalesinde çok sayıda eser ismi yer almaktadır. Oldukça kısa künyelerle verilen ve kime ait olduğu bazen anlaşılabilen bu eserlerin künyelerine ilişkin açıklayıcı bilgiler dipnotlarda sunulmuştur.

64 K/6a.

65 K/1b.

66 T/278.

5. Risâle-i Es'ad Efendi fî İhtilâfâtı'l-Mâturîdî ve'l-Eş'arî⁶⁷

(Bismillâhirrahmânirrahîm. el-Hamdü li'llâhi ve selâmun 'alâ-'ibâdihî'l-lezînestafâ. Emmâ ba'd, ğavvâs-ı bihâr-ı fûnûn-u 'ulûm fâdil 'allâme-i diyâr-ı Rûm şeyhu'l-islâm ve'l-müslimîn Es'ad b. İsmâ'îl merhûm, te'lîf eylediği tefsîr-i Yâsin-i şerîfde “*innemâ emruhû izâ erâde şey'en en yekûle lehû kün feyekûn*”⁶⁸ kavli şerîfde “*kün*” kelimesi mesâil-i muhtelif fihâdandır. Ber-vech-i icmâl-i tadvîhî budur ki)⁶⁹ İmâm Ebî Mansûr el-Mâturîdî⁷⁰ (rahmetu'llâhi 'aleyh)⁷¹ ile şeyh Ebî'l-Hasan el-Eş'arî⁷² beynlerinde i'tikâdâta müte'allık olan mesâilden kırk mes'eledede ihtilâfları vardır. Cümleden biri⁷³ halk-ı eşyâda olan ihtilâflarıdır.

(Biri)⁷⁴ Mâturîdî, “eşyânın vücûdu, Bârî Te'âlâ'nın⁷⁵ tekvîn ve îcâdı ile olup “kün” kelimesine te'alluk yokdur; âyet-i mezkûrede olan kelime-i kün sür'at-i îcâddan⁷⁶ mecâzdur” dirler.⁷⁷ Tafsîli 'Alâüddîn Semerkandî *Şerh-i Te'vilât'*ında⁷⁸ beyân itmişdür. Lâkin Eş'arî, “kelime-i kün eşyâ⁷⁹ îcâd itmekde lâ-büddür” (deyüp)⁸⁰ âyet-i kerîmenin zâhirine nazar iyeler. Bunun (dahi)⁸¹ tafsîli *Şerh-i Te'vilât'*da ve *Telvîh'*de⁸² beyân olunmuşdur.

67 Metnin transkripsiyonunu baştan sona titizlikle okuyup tashih eden kıymetli arkadaşım Yrd. Doç. Dr. Abdülmeccit İslamoğlu'na bu vesileyle teşekkür ederim.

68 Yasin, 36/82.

69 T/278

70 Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmud Mâturîdî (ö.333/944)

71 T/278.

72 Ebû'l-Hasan İbn Ebî Bişr 'Ali b. İsmâil b. İshak Eş'arî (ö.324/936)

73 “evvelki mes'ele” K/1b.

74 T/278. Bu problem Şeyhzâde'de 11. sırada yer almaktadır. Krş. Şeyhzâde, *Nazmu'l-Ferâid*, ss. 19-20; İzzî, *Erbeüne Mesâil*, s. 20

75 “Te'âlî'nin” K/1b.

76 “sür'at ve îcâddan”, K/1b.

77 “deyü”, K/1b.

78 Ebû Bekr 'Alâüddîn Muhammed b. Ahmed es-Semerkandî'nin (ö.539/1144), Mâturîdî'nin *Te'vilât* adlı tefsiri üzerine yazdığı şerhtir. Esas itibarıyla Ebû'l-Mu'in en-Neseffî'nin *Te'vilât* derslerinin takrirlerinden oluşmakla birlikte eserin tertibi ve ifadesi bu derslere katılan Semerkandî'ye aittir. Bk. Hacı Mehmet Günay, “Semerkandi, Alaeddin”, *DİA*, c. 36, s. 471.

79 “eşbâ” T/279.

80 T/279.

81 T/279.

82 Sadruşşerî'a 'Ubeydullah b. Mes'ûd'un (ö.747) Hanefî fıkh usulüne dair *Tenkîhu'l-usûl* adlı

İkinci mes'ele⁸³ sıfat-ı tekvînde olan ihtilâflardır. Mâturîdî, "sıfat-ı ezeliyedir ve zât-ı bârî ile kâimedir"⁸⁴ dirler. Tafsîli Şerh-i 'Akâid'⁸⁵ mübeyyendir. Lâkin Eş'arî, "tekvîn emr-i i'tibârîdir, müessirin esere nisbetinden⁸⁶ hâsıldır" diyüp sıfat-ı hakîkiye olmasını inkâr iyeler.⁸⁷ Tafsîli *Mevâkıf*⁸⁸ ve *Makâsıd*'da⁸⁹ beyân olunmuşdur.

Üçüncü mes'ele⁹⁰, vâcib-i bi'z-zâtta ihtilâflardır. Mâturîdî, "vâcib-i bi'z-zât, şol⁹¹ zât-ı şerîfdir ki bi-zâtihî kâim-i mütehakkık⁹² olup asla anda gayrin medhali olmamışdur ve kâbiliyyet-i 'ademden⁹³ münezzehtür" didi. Tafsîli Sadr-ı Allâme *Ta'dîl-i 'Ulûm*'unda⁹⁴ beyân itmişdür. Lâkin Eş'arî, "vâcib-i bi'z-

eserine yine kendisi tarafından yazılan *Tavzîh* isimli şerh üzerine Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer et-Teftazânî (ö.792/1390) tarafından *et-Telvîh ilâ Keşfi Hakâiki't-Tenkîh* adıyla yazılan haşiyedir. Bk. Şükrü Özen, "Tenkîhu'l-Usul", *DİA*, c. 40, s. 456.

83 Bu problem Şeyhzâde'de 10. sırada yer almaktadır. Krş. Şeyhzâde, *Nazmu'l-Ferâid*, ss. 17-19; İzzî, *Erbeûne Mesâil*, s. 21.

84 "kâimdür", K/1b.

85 Ebû Hafs Nesevî'nin 'Akâid'i üzerine Sa'düddîn Teftazânî tarafından yazılan şerh olup *Şerhu'l-'Akâid* adıyla şöhret kazanmıştır. (Bk. Yusuf Şevki Yavuz, "Akâidü'n-Nesevî", *DİA*, c. 2, ss. 218-219.) Asırlarca Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulduğundan kütüphanelerde çok sayıda yazma ve matbu nüshası bulunmaktadır. Eser Osmanlılardan Hindistan'a geniş bir coğrafyada kabul görmüş ve üzerine çok sayıda şerh, haşiye ve talika yazılmıştır. Bk. Şükrü Özen, "Teftazani", *DİA*, c. 40, ss. 304-305.

86 "nispetden", T/279.

87 "itdiler", T/279.

88 'Adududdîn 'Abdurrahmân b. Ahmed el-Îcî (ö.756) tarafından *el-Mevâkıf fi 'İlmi'l-Kelâm* adıyla yazılan eser, klasik kelimelerin son hacimli metni olarak kabul edilmektedir. Altı bölümden oluşan eserde felsefi konuların tesiri fazlaca görülmektedir. Kelam ilminin önemli kaynaklarından biri haline gelen eser, İslam düşüncesi ve Osmanlı ilim anlayışı üzerinde kalıcı bir tesir bırakmış, özellikle Seyyid Şerîf Cürçânî'nin şerhiyle birlikte Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulmuştur. Bk. Mustafa Sinanoğlu, "el-Mevâkıf", *DİA*, c. 29, s. 423.

89 Sa'düddîn Teftazânî tarafından *el-Makâsıd* adıyla kaleme alınmış ve daha sonra yine müellif tarafından *Şerhu'l-Makâsıd* adıyla şerh edilmiştir. Eser ve şerhi müteakaddimin ve müteahhirin kelimalarının görüşlerini bir araya getiren hacimli şerhler döneminin bir ürünüdür ve Osmanlı medreselerinde geniş bir ilgiye sahip olmuştur. Bk. Mustafa Sinanoğlu, "el-Makâsıd", *DİA*, c. 27, s. 420.

90 Şeyhzâde'de 1. sırada yer almaktadır. Krş. Şeyhzâde, *Nazmu'l-Ferâid*, ss. 3-4; İzzî, *Erbeûne Mesâil*, s. 22.

91 "şol ki", K/1b.

92 "kâim ve mütehakkık", K/1b.

93 "kâbiliyyeti 'ademden münezzehtür", K/2a.

94 Sadruşşerî'a 'Ubeydullah b. Mes'ûd'un (ö.747/1346) Mantık, Kelam ve Astronomi ilimlerini kapsayan ansiklopedik bir eseri olan *Ta'dîlu'l-'Ulûm*, müellif tarafından şerh edilmiştir. Eser

zât, zât-ı şerîfi vücûdını muktażî ve zât-ı vücûdına ‘illet-i tâmmе olan zâtdur” didi. Tafsîli Şerîf ‘Allâme Şerh-i Mevâkıf da⁹⁵ beyân itmişdür.

Dördüncü mes’ele⁹⁶ vücûbda ihtilâflarıdır. Mâturîdî, “vücûb, emr-i vücûdî ve zât-ı şerîfinin⁹⁷ ‘aynıdır”⁹⁸ didi. Tafsîli İmâm Râzî *Erba’in*’inde⁹⁹ beyân itmişdür. Lâkin Eş’arî, “vücûb, emr-i i’tibâr olup hâricde mevcûd degildir” dedi. Tafsîlini, *Beyzâvî Tavâli*’i’nde¹⁰⁰ beyân itmişdür.

Beşinci mes’ele¹⁰¹, vücûd-ı Bârî Te’âlâ’da¹⁰² ihtilâflarıdır. Mâturîdî, “vücûd-u bâri zât-ı şerîfin¹⁰³ ‘aynıdır” (didi)¹⁰⁴. Lâkin Eş’arî dahi “ayniyyeye¹⁰⁵ zâhib olmuşdur”, (lâkin bazı eimme-i Eş’ariyye)¹⁰⁶ zâid olmasına¹⁰⁷ zâhib olmuş-

müellifin mantık, kelim ve astronomi alanlarındaki mevcut anlayışlara eleştirilerini ve kişisel görüşlerini içermektedir. (Bk. Şükrü Özen, “Sadruşşeria”, *DİA*, c. 35, ss. 429-430.) Sadruşşerî’ a’nın eseri, Gazâlî ile başlayan ve Râzî ile zirvesine çıkan felsefi kelim geleneğinin en önemli örneklerinden birini teşkil etmektedir. Bk. Mahmut Ay, *Sadruşşeria’da Varlık: Ta’dilu’l-Ulum Temelinde Kelim-Felsefe Karşılaşması*, İlahiyat Yay., Ankara 2006, s. 37. Sadruşşerî’ a’nın bu eserine ve şerhine en fazla yer verilen kaynaklardan birisi Esad Efendi’nin *Risâles*’nin kaynağını oluşturan Şeyhzâde’nin *Nazmu’l-Ferâid*’dir. Şeyhzâde’nin atfları için bk. Şeyhzâde, *Nazmu’l-Ferâid*, ss. 3-10, 17-18, 20, 27-28, 30-32, 42, 44, 52-54.

- 95 ‘Aduddîn ‘İcî’nin *el-Mevâkıf* adlı eserine Seyyid Şerîf ‘Ali b. Muhammed el-Cürçânî’nin (ö.816) yazdığı şerhtir. Cürçânî’nin şerhi diğer şerhlerle kıyaslandığında en meşhurdur. Şerh üzerine çok sayıda haşiye ve talikat yazılan *Şerhu’l-mevâkıf* özellikle Osmanlı medrese müfredatının en temel eserlerinden biri haline gelmiştir. Bk. Mustafa Sinanoğlu, “el-Mevakif”, *DİA*, c. 29, s. 423.
- 96 Şeyhzâde’de 2. sırada yer almaktadır. Krş. Şeyhzâde, *Nazmu’l-Ferâid*, ss. 4-5; İzzî, *Erbeüne Mesâil*, s. 23.
- 97 “şerifin”, T/279.
- 98 “aynıdır”, T/279.
- 99 Fahrüddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî’nin (ö.606) *el-Erba’in fi Usûli’l-Dîn* adıyla yazdığı eserde itikadi konular kırk esas altında incelenmektedir. Bk. Yusuf Şevki Yavuz, “Erbain”, *DİA*, c. 11, s. 271.
- 100 “*Tavâli*’de Beyzâvî beyân itmişdir.” K/2a. Nasîruddîn Ebû Sa’îd ‘Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî (ö.685/1286) tarafından yazılan eser *Tavâli’u’l-Envâr min Metâli’i’l-Enzâr* adını taşımaktadır. Beyzâvî bu eserinde kendisinden önce Râzî ve Âmidî’nin başlattığı felsefe ile kelim birleştirme işini daha ileri götürerek iki ilmin meselelerini birbirinden ayırt edilemeyecek şekilde birleştirmiştir. Bk. Yusuf Şevki Yavuz, “Beyzavi”, *DİA*, c. 6, ss. 101-102.
- 101 Şeyhzâde’de 3. sırada yer almaktadır. Krş. Şeyhzâde, *Nazmu’l-Ferâid*, ss. 5-7; İzzî, *Erbeüne Mesâil*, s. 24.
- 102 “Te’âlâ”, T/279.
- 103 “vücûd-ı şerîfin”, T/279.
- 104 K/2a.
- 105 “ayniyye”, T/279.
- 106 K/2a.

lardur ki¹⁰⁸ tafsîli *Şerh-i Mevâkıf* da ve *Şerh-i Tecrîd* de¹⁰⁹ beyân olunmuşdur.

Altıncı mes'ele¹¹⁰ bekâda ihtilâflarıdır ki Mâtürîdî, "(bekâ)¹¹¹ vücûd-u müs-temirden¹¹² 'ibâret olmağla zât üzere zâid degildür" didi. '*Akâide-i Tahâvî*' de¹¹³ beyân olunmuşdur. (Lâkin Eş'arî "bekâ zât üzere zâiddir" didi. Tafsîli *Şerh-i Mevâkıf* da beyan olunmuşdur.)¹¹⁴

Yedinci mes'ele¹¹⁵ sıfat-ı kudretde olan ihtilâflarıdır. Mâtürîdî "sıfat-ı kudret ile eserin sudûrı ve terki¹¹⁶ sahlîhdür; ma'dûmât-ı mümkineye kudret vârdur, lâkin tekvîn yokdur" didi. Tafsîlini Sadr Allâme *Ta'dîl-i 'Ulûm* da beyân itmişdür. Lakin Eş'arî "sıfat-ı tekvîn isbât itmemele (sıfat-ı)¹¹⁷ kudret elbetde

107 "zâidesine", T/279.

108 "olmuşlar", K/2a.

109 Nasîrudîn et-Tûsî'nin (ö.672/124) *Tecrîdu'l-İ'tikâd* adını taşıyan eseri, İmamiyye Şia'sının akaid konularına ilişkin düşüncelerini felsefi açıdan ele alan ilk eserdir. Diğer konularla kıyaslandığında felsefi konuların ve imamet konusunun geniş bir şekilde yer aldığı eser üzerine farklı mezhebi aidiyetlere sahip çok sayıda kişi tarafından şerh ve haşiye yazılmıştır. En dikkat çeken şerhler arasında İbnü'l-Mutahhar el-Hillî'nin *Keşfu'l-Murâd fi Şerhi Tecrîdi'l-İ'tikâd*'ı, Şemsüddîn İsfahânî'nin *Teşyîdu'l-Kavâ'id fi Şerhi Tecrîdi'l-'Akâid*'i, Ekmelüddîn Bâbertî'nin ve 'Ali Kuşcû'nun şerhleri yer almaktadır. İsfahânî'nin şerhi *eş-Şerhu'l-Kadîm*, 'Ali Kuşcû'nun şerhi ise *eş-Şerhu'l-Cedîd* olarak anılmıştır. İsfahânî'nin şerhi, Seyyid Şerîf Cürçânî'nin yazdığı haşiye ile birlikte Osmanlı ilim çevrelerinde en fazla kabul gören şerhlerden birisi olmuştur. (Bk. Bekir Topaloğlu, "Tecrîdü'l-İ'tikâd", *DİA*, c. 40, ss. 250-251.) Esad Efendi'nin metninde yazar ismi belirtilmeksizin *Şerh-i Tecrîd* şeklinde atıfta bulunulması, hangi şerhin kullanıldığı sorusunu beraberinde getirmektedir. Metne kaynaklık eden Şeyhzâde'nin ilgili problem bağlamındaki değerlendirmelerinde eser Seyyid Şerîf'in *Tecrîd Şerhi* olarak geçmektedir. (Bk. *Nazmu'l-Ferâid*, s. 5.) Ancak onunki bağımsız bir şerh değil, Şemsüddîn İsfahânî'nin şerhine yazılmış bir haşiyedir. Dolayısıyla hem Şeyhzâde'de hem de Esad Efendi'de geçen *Tecrîd Şerhi* Cürçânî'nin haşiyesidir.

110 Şeyhzâde'de 4. sırada yer almaktadır. Krş. Şeyhzâde, *Nazmu'l-Ferâid*, ss. 7-8; İzzî, *Erbeûne Mesâil*, ss. 24-25.

111 K/2a.

112 "vücuddan", K/2a.

113 Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed et-Tahâvî (ö.321/933) tarafından bir risale olarak kaleme alınan eserde itikadi konulara kısaca ve özet olarak yer verilmiştir. Eser çoğu Türk asıllı pek çok kişi tarafından şerh edilmiştir. Bk. Arif AYTEKİN, "el-Akaidetü't-Tahaviyye", *DİA*, c. 2, ss. 259-260.

114 K/2a.

115 Şeyhzâde'de 5. sırada yer almaktadır. Krş. Şeyhzâde, *Nazmu'l-Ferâid*, ss. 8-9; İzzî, *Erbeûne Mesâil*, ss. 25-26.

116 "terk", T/280.

117 K/2b.

müessirdür¹¹⁸” diyüp kudreti te’sîrden tecrîde rızâ virmişdür. Tafsîlini¹¹⁹ Allâme Teftezânî *Şerh-i ‘Akâid’* de beyân itmişdür.

Sekizinci mes’ele¹²⁰ sıfat-ı irâdede ihtilâflarıdır ki Mâturîdî “irâde; rızâ ve mahabbetden¹²¹ e’amm olmağla rızâyı ve mahabbeti iktizâ itmez ve irâde; rızâ ve muhabbetin ‘aynısı hîç olmaz” didi. Tafsîlini İbn Hümâm *Müsâyere’* de¹²² beyân itmişdür. Lakin Eş’arî irâde ve rızâ ve muhabbet üçü müttehudü’l-ma’nâdır, umûr-ı kabîhayı Bârî Te’âlâ halk ittikte zât-ı şerîfine nisbeti haysiyetinden¹²³ murâd ve marzîdir; ne kadar ol umûr-ı¹²⁴ kabîha, zâtında kabîha olmağla Bârî Te’âlâ’nın¹²⁵ marzîsi degil ise de” didi. Tafsîlini *Şerh-i Mevâkıf’* da beyân (olunmuşdur.)¹²⁶

Dokuzuncu mes’ele¹²⁷ sıfat-ı sem’ ve basarda ihtilâflarıdır. Mâturîdî “sem’ ve basar mevcûdâtın mâ-beyninde¹²⁸ mesmû’âta¹²⁹ ve mubsarâta¹³⁰ ta’alluk ider,

118 “müsiredür”, T/280.

119 “tafsîli”, K/2b.

120 Şeyhzâde’de 6. sırada yer almaktadır. Krş. Şeyhzâde, *Nazmu’l-Ferâid*, ss. 9-10; İzzî, *Erbeûne Mesâil*, ss. 26-27.

121 “rızâ-yı mahabbetden”, K/2b.

122 Kemâluddîn İbnül-Hümâm Muhammed b. ‘Abdilvâhid (ö.861/1457) tarafından yazılan eser *el-Müsâyere fi’l-‘Akâidi’l-Münciyye fi’l-Âhire* ismini taşımaktadır. Eser İbnül-Hümâm’ın Gazzâlî’ye ait *er-Risâletu’l-Kudsiyye* adlı eserini önce özetlemesi, ardından da bu özet üzerine yaptığı ilaveler neticesinde ortaya çıkmıştır. Eser müteahhir dönemde kaleme alınmış olmasına rağmen, yer yer özgün bakışları, veciz, sağlam ifadeleri ve Maturidiyye ile Eşariyye kelamı arasında karşılaştırma yapma imkânı sağlaması açısından özel bir konuma sahiptir. *Müsâyere*, müellifin kendisi tarafından *Tavzîhu’l-Müsâyere*, öğrencisi Kemâlüddîn İbn Ebî Şerîf tarafında da *el-Müsâmere bi Şerhi’l-Müsâyere* adıyla şerh edilmiştir. (Bk. Şerafettin Gölcük, “el-Müsâyere”, *DİA*, c. 32, s. 81.) *Müsâyere*’nin, Eşarîlik Maturîdîlik ihtilâfı konusundan yazılan en geniş eserlerden olan Şeyhzâde’nin *Nazmu’l-Ferâid’*inde en fazla atıfta bulunulan eserler arasında yer aldığı görülmektedir. Bk. Şeyhzâde, *Nazmu’l-Ferâid*, ss. 9-10, 13, 15-17, 25-26, 30-31, 37, 39-41, 44, 53-54.

123 “haysiyetden”, K/2b.

124 “umûre-yi”, K/2b.

125 “Te’âlî’nin”, K/2b.

126 K/2b.

127 Şeyhzâde’de 7. sırada yer almaktadır. Krş. Şeyhzâde, *Nazmu’l-Ferâid*, ss. 10-11; İzzî, *Erbeûne Mesâil*, ss. 27-28.

128 “mevcûd-ı zât beyninde”, T/280.

129 “mesmû’a”, K/2b.

130 “mubsara”, K/2b.

ancak (gayriye ta'allukı)¹³¹ sahîh degildir" dedi. İmâm Sâbûnî *Kifâye'*sinde¹³² beyân itmişdir. Lâkin Eş'arî sem' ve basar her bir mevcûda ta'allukı¹³³ sahîh olup mubsarâtın sıfat-ı sem'a mesmû'âtın sıfat-ı basara inkişâfını tecvîz eyledi. Tafsîlini İbn Hümâm *Müsâyer'e*de¹³⁴ beyân itmişdir.

Onuncu mes'ele¹³⁵ sıfat-ı kelâmıda ihtilâflarıdır. Mâturîdî "Allah Teâlâ bilâ-keyfiyyet kavlı izhâr eyleyüp anın ile murâd eylediği kimesneyi¹³⁶ zât-ı şerîfiyle¹³⁷ kâim olan kelâm-ı ezeliye muttali' kılmışdır" dedi. Tafsîli¹³⁸ '*Akîde-i Tahâvî'*de beyân olunmuşdur. Lakin Eş'arî "kelâm emri vâhiddir" diyüp eime-i Eş'ariyye keyfiyyet-i vahdetinde ihtilâf eylediler¹³⁹; bazıları vahdet-i şahsiyye ile vâhiddir didiler, bazıları vahdet-i nev'iyye ile vâhiddir ve haber nev'idir inşâ degildir" didiler. (Tafsîlini)¹⁴⁰ Ebherî *Şerh-i Muhtasar-ı Mün-tehâ'*da¹⁴¹ beyân itmişdir.

On birinci mes'ele¹⁴² kelâm-ı nefsi de ihtilâflarıdır. Mâturîdî "kelâm-ı nefsi

131 K/2b.

132 Ebû Muhammed Nûruddîn Ahmed b. Mahmûd es-Sâbûnî el-Buhârî'nin (ö.580/1184) *el-Kifâye fi'l-Hidâye* adlı eseridir. Müellifin *el-Bidâye* adlı eserinin aslını teşkil eden *el-Kifâye*, hacim itibarıyla onun dört katına yakın olup, iki eserin ihtiva ettiği bahisler hemen hemen birbirinin aynıdır. Bk. Muhammed Aruçi, "Sabuni, Nureddin", *DİA*, c. 35, s. 360.

133 "ta'alluk", T/280.

134 "Müsâyer'e", K/3a.

135 Şeyhzâde'de 8. sırada yer almaktadır. Krş. Şeyhzâde, *Nazmu'l-ferâid*, ss. 11-15; İzzî, *Erbeüne mesâil*, ss. 28-29.

136 "kimsei", T/281.

137 "şakî ile", T/281.

138 "tafsîlini", K/3a.

139 "idüp", K/3a.

140 K/3a.

141 Malikî Ebû 'Amr Cemâlüddîn 'Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr İbnü'l-Hâcib (ö.646/1249) tarafından *Muhtasaru'l-müntehâ* adıyla yazılan eser, temelde Seyfüddîn Âmidî'nin *el-İhkâm*'ının ve bu eser üzerine İbnü'l-Hâcib'in yaptığı bir ihtisar çalışmasının özetidir. Âmidî ile Râzî'nin sistemleştirerek aktardıkları birikimi özetleyen bu kitap, gerek mütekellimin metoduna gerekse karma metoda göre kaleme alınan sonraki fıkıh usulü eserlerince esas alınan son muhtasar kabul edilir. Veciz üslubu dolayısıyla İbnü'l-Hâcib'in bu eseri, daha onun sağlığında medreselerde ders kitabı olarak okutulmaya başlanmış, Osmanlı medreselerinde ise başlıca usul kitapları arasında kabul görmüştür. Üzerine elliden fazla şerhin kaleme alındığı eserin, en önemli şerhi 'Adududdîn 'Îcî tarafından yapılan şerhtir. Bu şerh üzerine aralarında Seyyid Şerif Cürçani ve Teftazani gibi âlimlerin de bulunduğu çok sayıda kişi haşiye kaleme almıştır. 'Îcî'nin öğrencisi olan Seyfüddîn Ahmed el-Ebherî (ö.800/1397) de hocasının şerhi üzerine haşiye yazan isimlerden birisidir. Bk. Ferhat Koca, "el-Muhtasar", *DİA*, c. 31, ss. 67-69.

142 Şeyhzâde'de 9. sırada yer almaktadır. Krş. Şeyhzâde, *Nazmu'l-Ferâid*, ss. 15-17; İzzî, *Erbeüne*

mesmu' degildür" didi. Tafsîli¹⁴³ *Müsâyere'* de ve *İşârât-ı Merâm'* da¹⁴⁴ beyân olunmuşdur. Lâkin Eş'arî "mesmû'dur ve Mûsâ 'aleyhisselâmin mesmû'ü kelâm-ı nefsi idi" didi. Tafsîli¹⁴⁵ *Müsâyere'* de beyân olunmuşdur.

On ikinci mes'ele¹⁴⁶ isimde ihtilâflarıdır. Mâturîdî "isim müsem mânın bi-hasebi'l-hâric 'aynıdır" didi. Tafsîli¹⁴⁷ *Ta'dîl-i 'Ulûm'* da beyân olunmuşdur. Lâkin Eş'arî "Allah ismi, müsemmanın 'aynıdır, Rezzâk ve Hâlık gibi esmâ müsem mânın gayrıdır ve 'Alîm ve Kadîr gibi esmâ müsem mânın 'aynı ve gayrı degildür" didi. Tafsîli¹⁴⁸ *Mevâkıf* da beyân olunmuşdur.

Mesâil, ss. 29-30.

143 "tafsîlini", K/3a.

144 Beyâzîzâde Ahmed Efendi'nin (ö.1098/1687) Ebû Hanîfe'nin kendi eserlerinde yer alan itikadî konuları kelimeler kitaplarının tertibine göre bir araya getirdiği *el-Usûlu'l-münîfe li'l-imâm Ebî Hanîfe* adlı esere yine kendisi tarafından *İşârâtü'l-Merâm min 'İbârâtü'l-İmâm* adıyla yazılan şerhtir. (Bk. Ahmet Zeki İzgöer-Ilyas Çelebi, "Beyâzîzâde Ahmed Efendi", *DİA*, c. 6, s. 55.) Beyâzîzâde'nin bu eseri, geç dönem Osmanlı kelam geleneğinde Ebû Hanîfe ve Maturidîlik vurgusunun ön plana çıkarılma çabalarının en önemli örneklerinden birini teşkil etmekte ve Eşarîlik-Maturidîlik ihtilafının kapsamlı bir şekilde ele alındığı ilk eser olma niteliği taşımaktadır. Beyâzîzâde iki mezhep arasında elli konuda ihtilaf olduğunu belirtmesine karşın bunlardan otuz altı tanesine yer vermektedir. *İşârâtü'l-Merâm*'ın girişinde kısaca değinmekle yetinirken, ihtilaf konularının ayrıntılarını eserinin geneline serpiştirmiştir (Bk. Beyâzîzâde Ahmed Efendi (ö.1098/1687), *İşârâtü'l-Merâm 'an 'İbârâtü'l-İmâm*, tahk.: Y. Abdürrezzak, Matbaatu Mustafa el-Babi el-Halebi, Kahire 1949, ss. 53-56). Bu yüzden daha sonra oluşturulan ihtilaf metinlerinin ana kaynakları arasında yer almıştır. Örneğin Şeyhzâde on sekiz kez Beyâzîzâde'ye ve eserine atıfta bulunmaktadır (Bk. *Nazmu'l-Ferâid*, ss. 7-9, 12, 15-16, 18, 21, 24-26, 31, 35, 38, 42, 49, 53, 59). Mestcîzâde doğrudan atıfta bulunmamakla birlikte Maturidîliğin Eşarîliğe muhalefet ettiği elli dokuz konuyu sıralarken Beyâzîzâde'nin ifadelerini kimi zaman olduğu gibi korumuştur (Krs. Mestcîzâde 'Abdullah b. 'Osmân b. Mûsâ'nun (ö.1150/1737), *el-Mesâlik fi'l-Hilâfiyyât Beyne'l-Mütekellimîn ve'l-Hukemâ*, tahk.: S. Bahçıvan, Mektebetü'l-İrşad, İstanbul 2007, ss. 149-167). Maturidîlikle Eşarîlik arasında yetmiş üç konuda ihtilaf yaşandığını belirten Ebû Saîd Hâdimî, Beyâzîzâde'nin dikkat çektiği on beş konuyu isim vermeden olduğu gibi kendi metnine taşımıştır (Krs. Ebû Saîd Muhammed b. Mustafâ b. 'Osmân el-Hâdimî (ö.1176/1762), *Berika-i Mahmûdiyye fi Şerhi Tarikât-ı Muhammediyye*, Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye, İstanbul 1317, c. 1, ss. 314-316). Eşarîlik ve Mâturîdîlik ilişkisini belirli başlıklar altında tahlil eden ve iki grup arasındaki ihtilâflara yer veren Zebîdî, Beyâzîzâde'nin konuya yaklaşımını, konuyla ilgili ortaya konulan diğer eserlere tercih etmekte ve onun ifadelerini olduğu gibi nakletmektedir. Bk. *ez-Zebîdî, Kitâbu İthâfî's-Sa'âde*, c. 2, ss. 12-13.

145 "tafsîlini", K/3a.

146 Bu problemten itibaren Esad Efendi'nin sıralaması ile Şeyhzâde'nin sıralaması kırkıncı probleme kadar paralel gitmektedir. Krs. Şeyhzâde, *Nazmu'l-Ferâid*, ss. 20-21; İzzî, *Erbeüne Mesâil*, s. 30.

147 "tafsîlini", K/3a.

148 "tafsîlini", K/3a.

On üçüncü mes'ele¹⁴⁹ kazâ ve kaderde ihtilâflarıdır. Mâtürîdî "kaderullâh-ı¹⁵⁰ teâlâ ezelde eşyâ-i lâ-yezâliyyeyi evsâfı¹⁵¹ ile ve anları ihâta iden zamân ve mekân ile tecdîd ve tağyîr itmişdür; ve kazâ ziyâde ahkâma makrûn olan fiil-i Bârî'dir" didi. Tafsîli¹⁵² İmâm Lekânî *Şerh-i Cevhere'* de¹⁵³ beyân itmişdür. Lâkin Eş'arî "kazâ Allah Teâlâ'nın irâde-i ezeliyyesidir ki mevcûdâtın tertîbine mahsûs¹⁵⁴ üzere olmasını ol irâde-i mukzıyyedir, ve kader ol irâde-i mevcûdâtın evkât-ı mahsûsada bulunmaktığına ta'alluk itmesidür" didi. Tafsîlini *Şerh-i Mevâkıf* beyân itmişdür.¹⁵⁵

On dördüncü mes'ele¹⁵⁶ müteşâbihâtda ihtilâflarıdır. Mâtürîdî yed gibi ve vech gibi ma'lûmu'l-asl ve mechûlu'l-vasf olmağla vasc-ı idrâkden 'âciz olmağla aslını¹⁵⁷ ibtâl itmeyüz, Bârî Te'âlâ'da sıfatdur deyü te'vîle rızâ virmedi. Tafsîli¹⁵⁸ 'Akîde-i Tahâvî'de beyân olunmuşdur. Lâkin Eş'arî yedi¹⁵⁹ kudret ve vec-

149 Krş. Şeyhzâde, *Nazmu'l-Ferâid*, ss. 21-23; İzzî, *Erbeûne Mesâil*, s. 31.

150 "kudretullâh-ı", K/3b.

151 "evsâf", T/281.

152 "tafsîlini", K/3b.

153 Eşarî Malîkî alimlerden Ebû İshâk İbrâhîm b. İbrâhîm el-Lekânî'ye (ö.1041/1631) ait manzum bir akaid metni olan *Cevheretu't-Tevhîd*, müellifin kendisi tarafından büyük, orta ve küçük olarak üç defa şerh edilmiştir. Ancak asıl kabul gören şerhi, oğlu Ebû Muhammed 'Abdusselâm b. İbrâhîm el-Lekânî (ö.1078/1668) tarafından yapılan şerhtir. 'Abdusselâm Lekânî, babasının büyük boy şerhi üzerine önce *İrşâdu'l-Mürîd*, ardından da *İthâfu'l-Mürîd* adları altında iki şerh yazmıştır. (Bk. Emrullah Yüksel, "Cevheretü't-Tevhid", *DİA*, c. 7, ss. 457-458.) Bu ikincisi birincisine göre daha hacimlidir ve *Şerh-i Kebîr* olarak bilinmektedir. (Bk. Katip Çelebi, *Kefşü'z-Zünûn*, çev.: Rüşti Balcı, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2010, c. 2, s. 521.) 'Abdusselâm Lekânî'nin eseri, felsefenin kelamdan arındırılması çabalarının önemli örneklerinden birini teşkil etmekte ve Eşarîliğin Cüveynî öncesi klasik formuna döndürülmesi niteliği taşımaktadır. Eserde Eş'arî ve Mâtürîdî, Ehl-i Sünnet'in iki imamı olarak takdim edilmiş, Eşarîlikle Mâtürîdîlik arasındaki pek çok ihtilaf konusuna değinilmiş ve Eşarî cepheden bunlara yanıtlar verilmeye çalışılmıştır. (Bk. Ebû Muhammed 'Abdusselâm b. İbrâhîm el-Lekânî (ö.1078/1668), *Şerhu Cevhereti't-Tevhîd*, el-Mektebetü't-Ticaretî'l-Kübra, Kahire 1955, s. 199.) Lekânî'nin eseri, Beyâzîzâde'nin *İşârâtu'l-Merâm*'ı gibi daha sonraki ihtilaf metinlerden sıklıkla müracaat edilen bir metin olmuştur. Örneğin Şeyhzâde'nin *Nazmu'l-Ferâid*'de Eşarî kaynaklar arasında en fazla atıfta bulunduğu ve kullandığı eser *Şerhu Cevhereti't-Tevhîd*'dir. (Bk. Şeyhzâde, *Nazmu'l-Ferâid*, ss. 7-8, 10, 17, 21-22, 25, 27, 29, 37, 39-41, 44, 46-50, 54, 59.) Mestcizâde'nin Eşarîlerin Mâtürîdîlere muhalefet ettiği elli konu daha çok Lekânî'den alınmıştır. Krş. Mestcizâde, *el-Mesâlik*, ss. 168-177.

154 "tertîb-i mahsûs", T/282.

155 "tafsîli *Şerh-i Mevâkıf* da beyân olunmuşdur", K/3b.

156 Krş. Şeyhzâde, *Nazmu'l-Ferâid*, ss. 23-25; İzzî, *Erbeûne Mesâil*, s. 32.

157 "asl", K/3b.

158 "tafsîlini", K/3b.

hi¹⁶⁰ zât ile te'vîle zâhib oldu. Tafsîli¹⁶¹ *Mevâkıf* da beyân olunmuşdur.

On beşinci mes'ele¹⁶² tevfiğda ihtilâflarıdır. Mâturîdî “tevfik (teysîr ve nusretidir” didi. Tafsîlini *Müsâyere*'de beyân olunmuşdur. Lâkin Eş'arî “(tevfik)¹⁶³ halk-ı kudret-i 'ala't-tâ'atdur” didi. Tafsîli¹⁶⁴ *Mevâkıf* da beyân olunmuşdur.

On altıncı mes'ele¹⁶⁵ teklîf-i mâ-lâ-yutâkda ihtilâflarıdır. Mâturîdî “Allah Te'âlî'den bizlere teklîf-i mâ-lâ-yutâk itmek câiz degildir” didi. Tafsîli İmâm Nesefî *'Umde*'de¹⁶⁶ beyân itmişdür. Lâkin Eş'arî tecvîz idüp “küffâra îmân ile teklîf bu kabildendür” demişdür¹⁶⁷. Tafsîli¹⁶⁸ *Mevâkıf* da ve *Müsâyere*'de beyân olunmuşdur.

On yedinci mes'ele¹⁶⁹ ef'âlullaha¹⁷⁰ hikmetin lüzûmunda ihtilâflarıdır ki, Mâturîdî “Allah Te'âlâ'nın her bir fiili¹⁷¹ ('alâ-sebîli'l-lüzûm tafaddul tarîkı)¹⁷² üzere, vücûb tarîkı üzere degil elbetde hikmet terettüb ider, infikâkı mümteni'dir” didi. Tafsîli¹⁷³ *Ta'dîl-i 'Ulûm*'da beyân olunmuşdur. Lâkin Eş'arî hikmet efâl-i Bârî üzere terettüb itmek 'alâ-sebîli'l-cevâzdur” didi. Tafsîli *Cevhere'nin Şerh-i Kebîr*'i¹⁷⁴ beyân itmişdür.¹⁷⁵

159 “yed”, T/282.

160 “vech”, T/282.

161 “tafsîlini”, K/3b.

162 Krş. Şeyhzâde, *Nazmu'l-Ferâid*, s. 25; İzzî, *Erbeûne Mesâil*, s. 33.

163 K/3b.

164 “tafsîlini”, K/3b.

165 Krş. Şeyhzâde, *Nazmu'l-Ferâid*, ss. 25-27; İzzî, *Erbeûne Mesâil*, ss. 33-34.

166 Maturidî Hanefî Ebû'l-Berekât Hâfızuddîn 'Abdullah b. Ahmed en-Nesefî (ö.710/1310) tarafından kaleme alınan *el-'Umde*, Necmuddîn Ömer en-Nesefî'nin *'Akâid*'inden biraz daha geniş bir akide metnidir. (Bk. Murteza Bedir, “Nesefî, Ebû'l-Berekât”, *DÎA*, c. 32, s. 568) Kelâmın tüm konularının muhtasar bir şekilde ele alındığı *'Umde*, Maturidî çizgiyi koruyan bir eserdir. Bk. Temel Yeşilyurt, “Ebû'l-Berekât en-Nesefî ve “el-Umde” Adlı Eseri”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Şanlıurfa 1997, sayı: 3, s. 187-188.

167 “dimiş”, T/282.

168 “tafsîlini”, K/4a.

169 Krş. Şeyhzâde, *Nazmu'l-Ferâid*, ss. 27-28; İzzî, *Erbeûne Mesâil*, ss. 34-35.

170 “ef'alullah”, T/282.

171 “fiil”, K/4a.

172 K/4a.

173 “tafsîlini”, K/4a.

174 Kitapla ilgili bilgi için 65. dipnota bakınız.

175 “tafsîlini *Cevhere'nin Şerh-i Kebîr*'inde beyân itmişdür”, K/4a.

On sekizinci (mes'ele)¹⁷⁶ hikmetde ihtilâflarıdır. Mâturîdî "hikmet itkân-ı 'amel ma'nâsına sıfat-ı ezeliyye" didi. Lâkin Eş'arî "sıfat-ı ezeliyye degildür" didi. Tafsîli¹⁷⁷ 'Umde' de ve *İ'timâd'* da¹⁷⁸ ve *Şerh-i Tahâvî'* de¹⁷⁹ beyân olunmuşdur.

On dokuzuncu mes'ele¹⁸⁰ halefu'l-va'îd' de ihtilâflarıdır. Mâturîdî ("halef-i va'îd mümteni' dir halef-i va'd gibi" didi. Tafsîlini İmâm Nesevî 'Umde' de beyân itmişdür. Lâkin Eş'arî halef-i va'îdi tecvîz idüp halef-i va'd mümteni' dür. Taf-sîli İmâm Vâhidî *Tefsîr-i Vasît'* da¹⁸¹ beyân itmişdür.)¹⁸²

Yirminci mes'ele¹⁸³ fiil-i Bârî'nin kabîh ile ittisâfında¹⁸⁴ ihtilâflarıdır. Ehl-i

176 T/283. Krş. Şeyhzâde, *Nazmu'l-Ferâid*, s. 28; İzzî, *Erbeûne Mesâil*, ss. 35-36.

177 "tafsîlini", K/4a.

178 Hâfızuddîn Ebû'l-Berekât en-Nesevî'nin *el-'Umde* adlı kısa hacimli eseri üzerine *el-İ'timâd fi'l-i'tikâd* adıyla kendisi tarafından yazılan şerhtir. (Bk. Murteza Bedir, "Nesevî, Ebû'l-Berekât", *DİA*, c. 32, s. 568.) Kelamın tüm konularını ihtiva eden bu eser, *el-'Umde*'nin anlaşılması güç ve kapalı kısımlarını açıklamak ve anlaşılır hale getirmek amacıyla yazılmıştır. Bk. Yeşilyurt, "Ebû'l-Berekât en-Nesevî ve "el-Umde" Adlı Eseri", s. 186.

179 Ebû Ca'fer et-Tahâvî'nin *'Akâide*'si üzerine Ebû Hafs Ömer b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Gaznevî (ö. muhtemelen VI. ikinci yarısı), Şerefüddîn İsmâil b. İbrâhim b. Ahmed eş-Şeybânî (ö.629/1231), Ebû Şücâ' Mankubers b. Yalınkılıç et-Türkî en-Nâsırî (ö.652/1254), Şücâ'uddîn Hibetullah b. Ahmed b. Mu'allâ et-Türkistânî (ö.733/1332), Sirâcüddîn Ömer b. İshâk el-Hindî (ö.773/1371), Cemâlüddîn İbnü's-Sirâc Mahmûd b. Ahmed el-Konevî (ö.771/1369), Ekme-lüddîn Muhammed b. Muhammed el-Bâbertî'nin (ö.786/1384) ve Sadruddîn İbn Ebî'l-'Izz 'Ali b. 'Ali ed-Dımaşkî'nin (ö.792/1390) gibi isimler tarafından yazılan pek çok şerh bulunmaktadır. Metinde müellifi belirtilmediği için, bunlardan hangisinin kast edildiği belirsizdir. Ancak Esad Efendî'nin metnine esas teşkil eden Şeyhzâde'nin *Nazmu'l-Ferâid*'ine bakılırsa, kast edilen şerh muhtemelen Cemâlüddîn Konevî'nin *el-Kalâid fi Şerhi'l-'Akâid* adını taşıyan şerhtir. Krş. Şeyhzâde, *Nazmu'l-Ferâid*, ss. 11-12, 20-21, 25, 28, 40, 49, 59.

180 Krş. Şeyhzâde, *Nazmu'l-Ferâid*, ss. 28-30; İzzî, *Erbeûne Mesâil*, s. 36.

181 Eşarî Şafîî bir müfessir olan Ebû'l-Hasan 'Ali b. Ahmed el-Vâhidî en-Nisâbüürî (ö. 486/1075) tarafından birkaç tefsir eseri yazıldığı kaydedilmektedir. Bunlardan *el-Vecîz* en kısa ve özet olarak, *el-Vasît* orta hacimde yazılmıştır. *el-Basît* adlı tefsir ise Vâhidî'nin en geniş tefsiridir (Bk. Mustafa Altundağ, *Müfessir el-Vâhidî ve "Fadâilu's-Suver" Adlı Kitabı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1988, ss. 41-42). Vâhidî'nin hem tefsir hem de tefsir usûlü bağlamında kaleme aldığı eserler, başta Fahrüddîn Râzî olmak üzere sonraki isimler tarafından yazılan tefsirlerde kullanılmıştır. Bunlarla ilgili değerlendirme için bk. Cevdet Muhammed Mehdî, *el-Vâhidî ve Menhecuhû fi't-Tefsîr*, Vizaretü'l-Evkaf el-Meclisü'l-A'la li'ş-Şuuni'l-İslamiyye, Kahire ts., ss. 412-439.

182 K/4a. Bu kısım matbu nüshada eksik olup, yirminci meselenin metni bir önceki mesele bağ-lamında tekrar edilmiştir. Krş. T/283.

183 Krş. Şeyhzâde, *Nazmu'l-Ferâid*, s. 30; İzzî, *Erbeûne Mesâil*, s. 37.

184 "fiil-i Bârî kabîh ittisâfında", K/4a-b.

îmânı cehennemde muhalled ve Ehl-i küfri cennetde (muhalled)¹⁸⁵ kılmak gibi. Mâturîdî “aklen kabîhdür, Bârî Te’âlâ kabîh olanı işlemez” dedi. Lâkin Eş’arî Bârî Te’âlâ’nın¹⁸⁶ fiili kabîh ile (ittisâf)¹⁸⁷ itmez diyüp fiil-i mezbûr¹⁸⁸ kendiden sâdır olaydı kabîh olmazdı” dedi. Tafsîli¹⁸⁹ *Ta’dîl-i ‘Ulûm*’da, *‘Umde*’de ve *Müsâyere*’de beyân olunmuşdur.

Yirmi birinci mes’ele¹⁹⁰ küfr-i ‘afvda ihtilâflarıdır. Mâturîdî “afv-ı küfr ‘aklen câiz degildür” deyü *Te’vilât*’ında¹⁹¹ zıkr beyân eyledi. Lâkin Eş’arî “câizdür, mümteni’ degildür” dedi. Tafsîli¹⁹² *Keşf-i Keşşâf*’da¹⁹³ ve *Müsâyere*’de beyân olunmuşdur.

Yirmi ikinci mes’ele¹⁹⁴ hasen ve kabîhde ihtilâflarıdır. Mâturîdî “hasen ve kabîh ‘aklîdir” diyüp “akl bazı şeyin hasenini ve kabîhini şer’ vârid olmadan idrâk itmek mümkündür”¹⁹⁵ dedi. Tafsîlini *Tebssıra*’da¹⁹⁶ ve *Kifâye*’de beyân itmiş-

185 K/4b.

186 “Te’âlî’nin”, K/4b.

187 K/4b.

188 “mezbûrun”, K/4b.

189 “tafsîlini”, K/4b.

190 Krş. Şeyhzâde, *Nazmu’l-Ferâid*, ss. 30-31; İzzî, *Erbeûne Mesâil*, s. 37.

191 “*Te’vilât*’da”, K/4b. Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmud Mâturîdî’nin (ö.333/944) *Te’vilâtü’l-Kur’ân* adını taşıyan tefsiri, Osmanlıların son fazlaca istinsah edilen ve medrese çevrelerinde ilgi gören bir eser olmuştur. Öyle ki Şeyhzâde Maturidilerin görüşlerine yer verirken *Te’vilât*’a sıklıkla müracaat etmiştir (Bk. *Nazmu’l-Ferâid*, ss. 13, 16, 17, 18, 20,25, 30, 31, 35, 37, 39, 44, 45, 52). Risalenin müellifi olan Şeyhülislam Mehmed Esad Efendi’nin de bir *Te’vilât* nüshasının müellifi olmasına bakılırsa Eşarîlik Maturidîlik ihtilafı bağlamında en fazla literatürün oluştuğu XVII. ve XVIII. yüzyıllarda *Te’vilât*’ın bu tartışmanın temel kaynaklardan biri olarak değerlendirildiği açıktır (Bk. Ebû Mansûr el-Mâturîdî, *Te’vilât*, müst.: Şeyhülislam Muhammed Esad, İst. Tarihi: 1748, Topkapı Sarayı Müzesi Ktp., Revan Köşkü, no: 182, 532 vr.). Mâturîdî’nin *Te’vilât*’ının tefsir ilmi açısından tahlili için bk. Muhittin Akgül, “Ebû Mansûr el-Mâturîdî ve *Te’vilâtü’l-Kur’ân*”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sakarya 2001, sayı: 4, s. 57-67.

192 “tafsîlini”, K/4b.

193 *Keşfü’l-Keşşâf* veya *el-Keşf ‘ale’l-Keşşâf* Sirâcüddîn Ömer b. ‘Abdurrahman b. Ömer el-Fârîsî el-Kazvîni’ye (ö.745/1344) ait bir eserdir ve yazma eser kütüphanelerinde çok sayıda yazma nüshası bulunmaktadır. Esere bu isimle Şeyhzâde de üç kez atıfta bulunmakta, fakat hepsinde müellifin ismini vermemektedir. (Bk. Şeyhzâde, *Nazmu’l-Ferâid*, ss. 24-, 31, 36.) Katip Çelebi, Kazvîni’nin eserinin *el-Keşf* ismini taşıdığını ve bir haşiye olduğunu kaydetmektedir. Bk. Katip Çelebi, *Keşfü’z-Zünun*, c. 3, s. 1177.

194 Krş. Şeyhzâde, *Nazmu’l-Ferâid*, ss. 31-35; İzzî, *Erbeûne Mesâil*, s. 38

195 “olmayan idrâk mümkün”, T/283.

dür. Lâkin Eş'arî "hasen ve kabîh şer'îdir, şer'le bilinür"¹⁹⁷ dedi. Tafsîlini¹⁹⁸ *Şerhi Mevâkıf* da beyân itmişdür.

Yirmi üçüncü mes'ele¹⁹⁹ îmânın 'aklen vâcib olmasında ihtilâflarıdır. Mâturîdî "Allah Te'âlâ halka rasûl göndermeseydi halk üzere vâcib olurdu Allah Te'âlâyı 'akılları ile bilmek" dedi. Tafsîlini Hâkimü'ş-Şehîd *Müntekâ*²⁰⁰ da beyân itmişdür. Lâkin Eş'arî "kable'l-bi'set îmân vâcib olmaz ve küfr haram olmaz ve da'vet²⁰¹ kendüye bâliğ olmayan kimesnelere ma'zûrdur" dedi. Tafsîlini *Müsâyere*'de beyân itmişdür.

Yirmi dördüncü mes'ele²⁰² hakikat-i îmânda ihtilâflarıdır. Mâturîdî "îmân tasdik ile ikrârdan 'ibâret olup ikrâr hakikat-ı îmânda dâhil-i rükündür" dedi. Lâkin Eş'arî "îmân tasdikden 'ibâret olup ikrâr hakikat-i îmândan hâric, anın şartıdır" dedi. Tahkiki budur ki ikrârın rükün olduğu İmâm A'zam ve Ashâbı 'indlerindedir ve İmâm Mâturîdî Eş'arî gibi "ikrâr îmândan hâric şartıdır" di-

196 Matbu nüshada "yebisir" olarak, yazma nüshada ise "tebhîr" olarak yazılmıştır. (Krş. T/283; K/4b.) Bu yazımların yanlış olduğu açıktır. Şeyhzâde ve 'Izzî'nin metinleriyle karşılaştırıldığında söz konusu eserin Ebû'l-Mu'în en-Nesefî'nin *Tebîrâtü'l-Edille* adlı eseri olduğu anlaşılmaktadır. (Krş. Şeyhzâde, *Nazmu'l-Ferâid*, s. 31; Izzî, *Erbeûne Mesâil*, s. 38.) Ebû'l-Mu'în en-Nesefî'nin (ö.508/1115) bu eseri, uzun süre Maturidiyye mezhebinin görüşlerini ortaya koyan temel kaynak olarak kabul edilmiştir. Kitap hem müellifin hem de Maturidiyye mezhebinin kelimeler alanında en hacimli eseridir ve *Kitâbu't-Tevhîd*'in şerhi niteliğindedir. Ebû Hanîfe ve Mâturîdî'ye büyük sadakat gösteren Nesefî, Eş'arî'ye ve Eşarilere karşı tekvin sıfatı gibi konularda zaman zaman sert bir tutum takınır. Bk. Muhammed Aruçi, "Tebîrâtü'l-Edille", *DÎA*, c. 40, ss. 225-226.

197 "şer'iden bilür", K/4b.

198 "tafsîli", K/4b.

199 Krş. Şeyhzâde, *Nazmu'l-Ferâid*, ss. 35-37; Izzî, *Erbeûne Mesâil*, ss. 38-39.

200 Samaniler zamanında vezirlik yapan Hanefî bir fakih olan Ebû'l-Fazl Muhammed b. Muhammed el-Mervezî el-Hakîm eş-Şehîd (ö.334/945) tarafından yazılan eser, Ebû Hanîfe'nin ve talebelerinin görüşlerini toplayan önemli kitaplardan biri olmasına karşın, müellifin diğer eseri olan *el-Kâfi* kadar yaygınlaşmamış ve zamanla kaybolmuştur. (Bk. Beşir Gözübenli, "Hakim eş-Şehîd", *DÎA*, c. 15, ss. 195-196.) Eserin günümüze ulaşmış bir yazması bulunmamasından hareketle, doğrudan kullanılmadığı ve muhtemelen diğer eserlerde geçen bilgilerden hareketle atıfta bulunulduğu ileri sürülebilir. Zira Pezdevî ve Sâbûnî gibi Hanefiler de aynı bilgi bağlamında *Müntekâ*'ya atıfta bulunmaktadır. Krş. Ebû'l-Yûsuf Muhammed b. Muhammed el-Pezdevî (ö.493), *Ehl-i Sünnet Akaidi*, çev.: Ş. Gölcük, Kayhan Yay., İstanbul 1988, s. 304; Nureddin Sabuni, *Matüridiyye Akaidi*, çev.: B. Topaloğlu, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1995, s. 168.

201 "avret", T/284.

202 Krş. Şeyhzâde, *Nazmu'l-Ferâid*, ss. 37-39; Izzî, *Erbeûne Mesâil*, ss. 39-40.

mişdir. İmâm Serahsî,²⁰³ Fahu'l-İslâm Pezdevî'nin²⁰⁴ muhtârları budur. Tafsîli-ni 'Akîde-i Tahâvî'de ve Bahr-i Kelâm'da²⁰⁵ ve Mevâkıf'da beyân etmişdir.

Yirmi beşinci mes'ele²⁰⁶ îmânın ziyâde ve noksan kabul itmesinde ihtilâflarıdır. Mâturîdî "imân ziyâde ve noksan kabul itmez" didi. (Lâkin Eş'arî "ziyâde ve noksânı kabûl ider" didi.)²⁰⁷ Tafsîli (Mevâkıf'da)²⁰⁸ mezkûrdur.

Yirmi altıncı mes'ele²⁰⁹ mukallidin îmânında ihtilâflarıdır ki Mâturîdî "mukallidin îmânı sahîhdür, lâkin istidlâlî terk itmekle âsîmdür"²¹⁰ didi. Tafsîli 'Umde'de ve İ'timâd'da beyân olunmuşdur²¹¹. Lâkin Eş'arî "mukallidin îmânı sahîh (degildür)²¹² didi. (İmâmu'l-Harameyn Şâmil'inde²¹³ beyân etmişdir.)²¹⁴

Yirmi yedinci mes'ele²¹⁵ delâil-i nakliyyenin kat' ifâde itmesinde ihtilâfları-

203 Hanefî fıkıh âlimi olan Ebû Bekr Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed es-Serahsî (ö.483/1090) *el-Mebsût* adlı eseriyle şöhret kazanmıştır. Bk. Muhammed Hamidullah, "Serahsi, Şemsüleimme", *DİA*, c. 36, ss. 544-547.

204 Sadrulislam Ebû'l-Yüsr el-Pezdevî'nin büyük kardeşi olan Ebû'l-Usr Fahrulislâm 'Ali b. Muhammed el-Pezdevî (ö.482/1089) ders arkadaşı Şemsüleimme Serahsî ile birlikte meselede müçtehid kategorisinde değerlendirilecek kadar önemli bir usulcü ve fıkıhçıdır. Eserlerinde son derece sistematik bir yol izleyen Pezdevî'nin özellikle fıkıh usulüne dair eseri hem başvuru kaynağı hem de ders kitabı olarak yaygın biçimde kullanılmıştır. Ondan sonra fıkıh usulü alanında üretilen Ahsikesî'nin *el-Müntehab'ı*, Hâfızuddîn Neseî'nin *Menâru'l-enwâr'ı* ve Sadruşşerî'a'nın *Tenkîhu'l-usûl'u* gibi eserler ve özellikle ders kitapları onun eseri model alınarak yazılmıştır. Bk. Murteza Bedir-Ferhat Koca, "Pezdevi, Ebû'l-Usr", *DİA*, c. 34, ss. 264-266.

205 Ebû'l-Mu'în Meymûn b. Muhammed en-Neseî (ö.508/1114) tarafından yazılan eserin tam adı *Bahrü'l-Kelâm fi 'Akâidi Ehli'l-İslâm* şeklindedir. Belli başlı bidat fırkalarının görüşlerine temas ederek bunları tenkit eden müellifin üslubu ilk devir Sünnî kelimcilerin üslubunu andırmaktadır. Bk. Yusuf Şevki Yavuz, "Bahrü'l-Kelâm", *DİA*, c. 4, s. 516.

206 Krş. Şeyhzâde, *Nazmu'l-Ferâid*, ss. 39-40; İzzî, *Erbeüne Mesâil*, s. 40.

207 K/5a.

208 K/5a.

209 Krş. Şeyhzâde, *Nazmu'l-Ferâid*, ss. 40-42; İzzî, *Erbeüne Mesâil*, s. 41.

210 "itmedi", T/284.

211 "itmişdür", K/5a.

212 K/5a.

213 İmâmu'l-Harameyn el-Cüveynî'ye (ö.478/1085) ait olan ve eş-Şâmil fi Usûli'd-Dîn adını taşıyan bu eser Eşarî gelenek içerisinde oluşturulan en hacimli kelim kitapları arasındadır. Eserin eski Yunan düşüncesinin etkisi altında gelişen İslâm felsefesinin kelama alınmasından önceki dönemin en tatminkâr eseri olduğu ve hem hacim hem de istidlâl seviyesi bakımından Ebû'l-Mu'în en-Neseî'nin *Tebşiratu'l-Edille* adlı eserinin dengi olduğu kaydedilmiştir. Bk. Bekir Topaloğlu, "eş-Şâmil", *DİA*, c. 38, ss. 331-333.

214 K/5a-b.

215 Krş. Şeyhzâde, *Nazmu'l-Ferâid*, ss. 42-43; İzzî, *Erbeüne Mesâil*, ss. 41-42.

dur. Mâturîdî “edille-i nakliyyeden bazısı kat’ ve cezm ifade ider” dedi. Tafsîlini *Fusul-i Bedâyi’*’de²¹⁶ beyân itmişdir. Lâkin Eş’arî edille-i nakliyye zann ifâde ider, kat’ ifâde itmez” dedi. Tafsîlini *Şerh-i Mevâkıf*’da beyân itmişdir.

Yirmi sekizinci mes’ele²¹⁷ îmânın mahlûk olmasında ihtilâflarıdır. Mâturîdî “îmân mahlûk degildir” dedi. Tafsîli *Ta’dîl-i ‘Ulûm’*’da beyân olunmuşdur.²¹⁸ Lâkin Eş’arî “îmân mahlûkdur” dedi. Tafsîlini *Şerh-i Mekâsîd*’da beyân itmişdir.

Yirmi dokuzuncu mes’ele²¹⁹ îmân ve islâm vahdetinde ihtilâflarıdır. Mâturîdî “îmân ve islâm birdür” dedi. Tafsîlini *Te’vilât*’da beyân itmişdir. Lâkin Eş’arî “îmân ve islâm birbirine müteğâyirdür”²²⁰ dedi. (Tafsîlini)²²¹ *Şerh-i ‘Akâid*’de beyân itmişdir.

Otuzuncu mes’ele²²² îmânda i’tibârda²²³ ihtilâflarıdır. Mâturîdî “îmânda i’tibâr²²⁴ hâledür, nitekim küfürde i’tibâr²²⁵ hâledür” dedi. Tafsîli *‘Umde’*’de mezkûrdur. Lâkin Eş’arî “îmânda i’tibâr hâtımedür²²⁶, hatta bir âdem îmânla hatm olandan olsa (ol âdem hâl-i küfründe mü’mindür. Ve eger küfür ile hatm olandan olsa)²²⁷ hâl-i îmânda da²²⁸ kâfirdür” dedi. Amma Mâturîdî hâtıme²²⁹

216 Osmanlı âlimlerinden olan Molla Fenârî’nin (ö.834/1431) eseri olan *Fusûlü’l-Bedâyi’ fi Usûli’ş-Şerâi’* fıkıh usulüne dair bir eserdir. (Bk. Hakkı Aydın, “Fusulü’l-Bedayi’”, *DİA*, c. XIII, ss. 229-230.) Karma metotla yazılan bu eserde Molla Fenârî, Hanefi usulcülerle Şafîi Eşarî usulcülerin yaklaşımlarını birleştirmeye çalıştı; öyle ki hem Pezdevî’ye hem de Râzî’nin *Muhassal’ına* müracaat etti. (Bk. Taşköprülüzâde ‘İsâmüddîn Ebû’l-Hayr Ahmed Efendi (ö.968), *Osmanlı Bilginleri: eş-Şakaikü’n-Numaniyye fi Ulemai’d-Deveti’l-Osmaniyye*, çev.: M. Tan, İz Yay., İstanbul 2007, 43.) Molla Fenârî’nin kullandığı Hanefi ve Şafîi geleneğe ait çok sayıda isim ve eser hakkında bilgi için bk. Hakkı Aydın, *İslam Hukuku ve Molla Fenari*, İşaret Yay., İstanbul 1991, ss. 83-97.

217 Krş. Şeyhzâde, *Nazmu’l-Ferâid*, ss. 43-44; İzzî, *Erbeüne Mesâil*, s. 42.

218 “itmişdir”, K/5b.

219 Krş. Şeyhzâde, *Nazmu’l-Ferâid*, ss. 44-45; İzzî, *Erbeüne Mesâil*, s. 43.

220 “muğâyirdir”, T/285.

221 K/5b.

222 Krş. Şeyhzâde, *Nazmu’l-Ferâid*, ss. 45-46; İzzî, *Erbeüne Mesâil*, s. 43.

223 “îmân-ı i’tibârda”, T/285.

224 “îmân-ı i’tibârda”, T/285.

225 “küfr-i i’tibâr”, T/285.

226 “i’tibâr-ı hâtımedür”, T/285.

227 K/5b.

228 “dahî”, T/285.

229 “hâtıme”, T/285.

nazar itmeyüp hâl-i îmân kendîde bulunan²³⁰ (mü'mindür ve hâl-i küfür kendîde bulunan)²³¹ kâfirdür" dedi. Tafsîlini 'Umde'de ve Şerh-i Kadîmi'nde beyân itmişdür.

Otuz birinci mes'ele²³² sa'âdât ile şakâvetde ihtilâflarıdır. Mâturîdî "sa'îd olan şakî olur ve şakî olan sa'îd olur" dedi. (Lâkin Eş'arî şakâvet ve sa'âdet tebeddül itmez" dedi.)²³³ Tafsîlini *Cevhere Şerhi'*nde beyân itmişdür.

Otuz ikinci mes'ele²³⁴ îmânda istisnâda²³⁵ ihtilâflarıdır. Mâturîdî "ben mü'minüm inşâallah (Te'âlâ)²³⁶ dimekligi tecvîz itmeyüp (bu)²³⁷ îmânda şekdür" dedi. Lâkin Eş'arî tecvîz idüp (şekki)²³⁸ hâtimeye ircâ' eyledi. Tafsîli 'Umde'de beyân olunmuşdur²³⁹.

Otuz üçüncü mes'ele²⁴⁰ peygamberler dâr-ı Ahiret'e²⁴¹ intikal ittiklerinde nübüvvetlerinin bekâsında ihtilâflarıdır. Mâturîdî "nübüvvetleri bâkîdür" dedi. Lâkin Eş'arî "araz zamanında bâkî olmaz diyüp nübüvvetlerinin bekâsı yokdur, lakin hükm-i bekâdadır" dedi. Tafsîlini Ebû Mu'în *Bahr-i Kelâm'*ında beyân itmişdür.

Otuz dördüncü mes'ele²⁴² zükûretin nübüvvette lâzım olmasında ihtilâflarıdır. Mâturîdî "(zükûret)²⁴³ şartdur, lâkin Eş'arî şart degildür (diyüp)²⁴⁴ nisvânın nübüvveti sahihdür" dedi. Tafsîlini *İşârât-ı Merâm'*da beyân itmişdür.

Otuz beşinci mes'ele²⁴⁵ beşer ile melâike tafdîlinde ihtilâflarıdır. Mâturîdî "'avâm-ı beşer 'avâm-ı melâikeden efdaldür" dedi. (Lâkin Eş'arî "'avâm-ı

230 "bulunmayan", T/285.

231 K/5b-6a.

232 Krş. Şeyhzâde, *Nazmu'l-Ferâid*, ss. 46-48; İzzî, *Erbeüne Mesâil*, s. 44.

233 K/6a.

234 Krş. Şeyhzâde, *Nazmu'l-Ferâid*, ss. 48-49; İzzî, *Erbeüne Mesâil*, s. 44.

235 "îmân-ı istisnâda", T/285.

236 K/6a.

237 T/285.

238 K/6a.

239 "itmişdür", K/6a.

240 Krş. Şeyhzâde, *Nazmu'l-Ferâid*, s. 49; İzzî, *Erbeüne Mesâil*, ss. 44-45.

241 "peygamber Ahiret'e", T/285.

242 Krş. Şeyhzâde, *Nazmu'l-Ferâid*, ss. 49-50; İzzî, *Erbeüne Mesâil*, s. 45.

243 T/286.

244 K/6a.

245 Krş. Şeyhzâde, *Nazmu'l-Ferâid*, ss. 50-51; İzzî, *Erbeüne Mesâil*, s. 46.

melâike ‘avâm-ı beşerden efdaldür” didi.)²⁴⁶ Tafsîlini *Şerh-i Cevhre*’de beyân etmişdür.

Otuz altıncı mes’ele²⁴⁷ kudret-i hakîkiyyede ihtilâflarıdır. Mâturîdî “kudret-i vâhîde zıddına kâiledür”²⁴⁸ didi. Lâkin Eş’arî kâbil²⁴⁹ degildir, belki zıddının her biri için başka kudret vardır” didi. Tafsîlini *Şerh-i Mevâkıf* da ve ‘*Umd*’nin şerhinde beyân etmişdür.

Otuz yedinci mes’ele²⁵⁰ te’sîr-i kudretde ihtilâflarıdır. Mâturîdî “asl-ı fiil Bârî Te’âlâ’nın kudreti iledür ve fiilin tâ’at ya ma’siyet olması kudret-i ‘abd iledür” diyüp kudreti ‘abde te’sîr-i isbât itdi. Lâkin Eş’arî “efâl-i ‘ibâd²⁵¹ ancak kudretullah iledür” diyüp “kudretin ‘abdde te’sîri yokdur” didi. Tafsîli *Şerh-i Mevâkıf* da beyân olunmuşdür.

Otuz sekizinci mes’ele²⁵² ikâ’da ihtilâflarıdır. Mâturîdî ikâ’ hâldür, mevcûd ve ma’dûm degildir” didi. Lâkin Eş’arî “ma’dûm-u mahdadur” didi. Tafsîlini *Fusul-i Bedâiyi*’de beyân etmişdür.

Otuz dokuzuncu²⁵³ a’mâl-i sâliha irtidâd ile bâtila²⁵⁴ olup ba’de’l-islâm ‘avdet itmesinde ihtilâflarıdır. Mâturîdî “ba’de’l-islâm mürteddin a’mâl-i sâlihâsı ‘avdet itmez” didi. Lâkin Eş’arî “avdet ider” didi. Tafsîlini Sadr ‘Allâme *Tavdîh*’inde²⁵⁵ beyân etmişdür.

Kırkıncı mes’ele²⁵⁶ küffârın furû-u şer’iyyeyi terk itdiginden (küfürden küfür ziyâde)²⁵⁷ mu’azzeb olmalarında ihtilâflarıdır. Mâturîdî “küfürlerinden

246 K/6b.

247 Krş. Şeyhzâde, *Nazmu'l-Ferâid*, ss. 51-53; İzzî, *Erbeüne Mesâil*, s. 46.

248 “kâiledür”, T/286

249 “kâildür”, T/286

250 Krş. Şeyhzâde, *Nazmu'l-Ferâid*, ss. 53-54; İzzî, *Erbeüne Mesâil*, s. 47.

251 “‘ibâdât”, K/6b.

252 Krş. Şeyhzâde, *Nazmu'l-Ferâid*, ss. 54-56; İzzî, *Erbeüne Mesâil*, s. 47.

253 Krş. Şeyhzâde, *Nazmu'l-Ferâid*, ss. 56-58; İzzî, *Erbeüne Mesâil*, ss. 47-48.

254 “bâtil”, K/6b.

255 Sadruşşerî’ a ‘Ubeydullah b. Mes’ûd’un (ö.747) Hanefî fıkıh usulüne dair *Tenkîhu'l-Usûl* adlı eserine *et-Tavzîh fi Halli Gavâmizi't-Tenkîh* adıyla yine kendisi tarafından yazılan şerhtir. Kendisinden sonraki usul düşüncesini derinden etkileyen bu eser medreselerin temel kitapları arasında yer almış, üzerine birçok şerh, haşiye ve talik yazılmıştır. Bunların en meşhuru Sa’düddîn Teftazânî’nin *Telvîh* adlı haşiyesidir. Bk. Şükrü Özen, “Sadruşşeria”, *DİA*, c. 35, s. 429.

256 Krş. Şeyhzâde, *Nazmu'l-Ferâid*, ss. 58-60; İzzî, *Erbeüne Mesâil*, s. 48.

257 K/7a.

ziyâde mu'azzeb olmazlar" didi. Lâkin Eş'arî "terk-i 'ibâdet itdiklerinden ötürü²⁵⁸ küfürlerinden ziyâde 'ukûbet olunurlar" didi. Tafsîlini İmâm Serahsî *Usûl'*ünde²⁵⁹ ve Sa'düddîn *Telvîh'*inde beyân itmişdür.

Ve ma'lûm olsun ki²⁶⁰ İmâm Mâturîdî ve İmâm Eş'arî her biri da'vâlarına delil getirüp ve her birinin delillerine olan suâl ve cevâb zikr olunan me'hazlerde²⁶¹ tafsîlen zikr-i beyân olunmuşdur. Murâd eyleyen ihvân ol kitablara²⁶² mürâca'at eyesün. Bu makâmda maksûd²⁶³ olan ancak mesâil-i ma'dûdeyi icmâlen beyân olmağla bu mikdar ile iktifâ olundu. (Ve sallallahu 'alâ-seyyidinâ Muhammed ve 'alâ-âlihi ve sahbihi ecma'în. Ve'l-hamdu li'llâhi rabbi'l-âlemîn. Temmet.)²⁶⁴

Kaynakça

- Adıvar, A. Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul 1982.
- Ahmed Vâsıf Efendi (ö.1221/1806), *Vâsıf Tarihi*, Bulak Matbaası, İstanbul 1219.
- Ahmet Zeki İzgöer-İlyas Çelebi, "Beyazizade Ahmed Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 6, s. 55
- Akgül, Muhittin, "Ebû Mansûr el-Mâturîdî ve Te'vilâtu'l-Kur'ân", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sakarya (2001), sayı: 4, s. 57-67.
- Altundağ, Mustafa, *Müfessir el-Vâhidî ve "Fadâilu's-Suver" Adlı Kitabı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1988.
- Aruçi, Muhammed, "Sabuni, Nureddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 35, s. 360.
- , "Tebziratü'l-Edile", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 40, ss. 225-226.
- Ay, Mahmut, *Sadrüşşeria'da Varlık: Ta'dilu'l-Ulum Temelinde Kelam-Felsefe Karşılaşması*, İlahiyat Yay., Ankara 2006.
- Aydın, Hakkı, "Fusulü'l-Bedayî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 13, ss. 229-230.
- , *İslam Hukuku ve Molla Fenari*, İşaret Yay., İstanbul 1991.
- Aytekin, Arif, "el-Akidetü't-Tahaviyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 2, ss. 259-260.

258 "ittiklerinde", K/7a.

259 Ebû Bekr Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed es-Serahsî'nin (ö.483/1090) Hanefî fıkıh usulüne dair yazdığı eserdir. Serahsî'nin bu eseri çağdaşı ve ders arkadaşı Ebû'l-'Usr el-Pezdevî'nin *Usûl'*ü ile birlikte Hanefî fıkıh usulünün iki klasiği olarak tarihte yerini almıştır. Daha sonra bu ilim dalında kaleme alınan hemen bütün eserler bu iki eserin genel çerçevesini ve nazariyelerini hep göz önünde bulundurmıştır. Bk. Muhammed Hamidullah, "Serahsî, Şemsüleimme", *DİA*, c. 36, s. 547.

260 "ola ki", K/7a.

261 "me'hazlerinden", K/7a.

262 "kütübe", K/7a.

263 "maksad", K/7a.

264 T/287.

- Baloğlu, A. Bülent, "Naşirin Önsözü", *Eşariye ve Mâtürîdiye Arasındaki Görüş Farklılıkları (Erbe'üne Mesail)*, Araştırma ve Notlar İlavesiyle Çev.: A. Bülent Baloğlu, yy. ts.
- Baysun, M. Cavid, "Es'ad Efendi", *Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, c. 4, s. 360.
- Bedir, Murteza-Koca, Ferhat, "Pezdevi, Ebü'l-Usr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 34, ss. 264-266.
- Bedir, Murteza, "Nesefi, Ebü'l-Berekat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 32, s. 568.
- Beyâzîzâde, Ahmed Efendi (ö.1098/1687), *İşârâtü'l-Merâm 'an 'İbârâti'l-İmâm*, tahk. Y. Abdürrezzak, Matbaatu Mustafa el-Babi el-Halebi, Kahire 1949.
- Bruckmayr, Philipp, "Mâtürîdî Kelamının Yayılması, Kalıcılaşması ve Temel Dinamikleri", *İmam Mâtürîdî ve Maturidilik*, haz.: S. Kutlu, Ankara 2011, ss. 407-442.
- Bursalı Mehmed Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, çev.: A. F. Yavuz-İ. Özen, Meral Yay., İstanbul 1975.
- Doğan, Muhammed Nur, "Esad Efendi, Ebûishakzâde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 11.
- Fındıklılı İsmet Efendi, *Tekmiletu'ş-şakaik ve fi hakki ehli'l-hakaik*, haz.: Abdülkadir Özcan, Çağrı Yay., İstanbul 1989.
- Gölcük, Şerafettin, "el-Müsayera", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 32.
- Gözübenli, Beşir, "Hakim eş-Şehid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 15, ss. 195-196
- Günay, Hacı Mehmet, "Semerkandi, Alaeddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 36, s. 471.
- Gündüz, İrfan, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, İstanbul 1984.
- Hâdimî, Ebû Saîd Muhammed b. Mustafa b. Osman (ö.1176/1762), *Berika-i Mahmûdiyye fi Şerhi Tarikat-ı Muhammediyye*, Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye, İstanbul 1317.
- Hamidullah, Muhammed, "Serahsi, Şemsüleimme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 36, ss. 544-547.
- Izzî, Mehmed Emin, *Eşariye ve Mâtürîdiye Arasındaki Görüş Farklılıkları (Erbe'üne Mesail)*, Araştırma ve Notlar İlavesiyle Çev.: A. Bülent Baloğlu, yy. ts.
- İbn Hacer, Şihâbüddîn Ahmed b. 'Ali el-'Askalânî (ö.852/1449), *ed-Düreru'l-Kâmine fi a'Yâni'l-Mieti's-Sâmine*, Dârü'l-Cil, Beyrut 1931.
- İbn Kemalpaşazade, Şemseddin Ahmed b. Süleyman (ö.940/1534), "Risâletü'l-İhtilâf Beyne'l-Eşâ'ira ve'l-Mâtürîdiyye", *Sunnitische Theologie in Osmanischer Zeit*, ed.: E. Badeen, Ergon Verlag, Würzburg 2008, ss. 19-24.
- , *Tevârih-i Âl-i Osman, IX. Defter*, Beyazıt Devlet Ktp., Veliyüddin Efendi, no: 2447, vr. 121b-122a.; *X. Defter*, haz.: Şerafettin Severcan, Ankara 1996.
- İlmiyye Salnâmesi: Osmanlı İlmiyye Teşkilatı ve Şeyhülislamlar*, haz.: S. A. Kahraman-A. N. Galitekin-C.Dadaş, İşaret Yay., İstanbul 1998.
- Kalaycı, Mehmet, *Tarihsel Süreçte Eşarilik-Maturidilik İlişkisi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2011.
- Kalın, İbrahim, "Osmanlı Düşünce Geleneğinin Oluşumu", *Osmanlı*, ed.: Güler Eren, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, c. 7, ss. 38-43.
- Katip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, çev.: Rüştü Balcı, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2010.
- , *Mizanü'l-hakk fi ihtiyari'l-ahakk (En Doğruyu Sevmek İçin Hak Terazisi)*, çev.: O. Ş. Gökyay, İstanbul 1980.
- Kırşehri, Muhammed b. Veli el-İzmirî (ö.1165/1752) *Şerhu'l-Hilafiyât Beyne'l-Eş'arî ve'l-Mâtürîdî*, Süleymaniye Ktp.-Şehid Ali Paşa, no: 1650.
- Koca, Ferhat, "el-Muhtasar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 31, ss. 67-69.
- Kutlu, Sönmez, "Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle İmam Mâtürîdî", *İmam Mâtürîdî ve Maturidilik*, haz.: S. Kutlu, Ankara 2011, 23-64.
- Küçük, Cevdet, "İzzet Mehmed Paşa, Darendeli", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 23, ss. 559-560.

- Le Gall, Dina, *A Culture of Sufism: Naqshbandis in the Ottoman World 1450-1700*, New York 2005.
- Lekânî, Ebû Muhammed 'Abdülhelâm b. İbrâhim (ö.1078/1668), *Şerhu cevhereti't-tevhîd*, el-Mektebetü't-Ticaretî'l-Kübra, Kahire 1955.
- Mehdî, Cevdet Muhammed, *el-Vâhidî ve Menhecuhû fi't-Tefsîr*, Vizaretü'l-Evkaf el-Meclisü'l-A'la li'ş-Şuunî'l-İslamiyye, Kahire ts.
- Mestcizâde 'Abdullah b. Osman b. Mûsâ'nın (ö.1150/1737), *el-Mesâlik fi'l-Hilâfiyyât Beyne'l-Mütekellimîn ve'l-Hukemâ*, tahk.: S. Bahçivan, Mektebetü'l-İrşad, İstanbul 2007.
- Naima Mustafa Efendi, *Naima Tarihi: Ravzatu'l-Huseyn fi Hulasati Ahbari'l-Hafikayn*, çev.: Z. Danışman, İstanbul 1969.
- Nesefî, Ebû'l-Mu'în Meymun b. Muhammed (ö.508/1114), *Tabısratu'l-Edille fi Usûlü'd-Dîn*, tahk.: H. Atay, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1993.
- Özcan, Abdülkadir, "İzzet Mehmed Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 23, ss. 560-561.
- Özen, Şükrü, "Sadruşşeria", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 35, ss. 429-430
- , "Teftazani", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 40, ss. 304-305
- , "Tenkihu'l-Usul", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 40, s. 456.
- Öztürk, Necati, *Islamic Orthodoxy Among the Ottomans in the Seventeenth Century with Special Reference to the Qadî-Zade Movement*, Phd. Dissertation, Edinburgh University, Edinburgh 1981.
- Pezdevî, Ebû'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed (ö.493), *Ehl-i Sunnet Akaidi*, çev.: Ş. Gölcük, Kayhan Yay., İstanbul 1988.
- Sâbûnî, Nüreddin, *Matüridiyye Akaidi*, çev.: B. Topaloğlu, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1995.
- Sahhaflar Şeyhizâde, Esad Efendi, *Risâle fi Beyânî'l-İhtilâf Beyne'l-Eşarî ve'l-Mâturidî fi'l-İtikâd*, Kastamonu İl Halk Ktp., no: 3906, 6 vr.
- Sarıcaoğlu, Fikret, "İzzet Mehmed Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 23, ss. 557-558.
- Savory, Roger M., *Iran under the Safavids*, Cambridge 1980.
- Sinanoglu, Mustafa, "el-Makasid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 27, s. 420
- , "el-Mevakif", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 29, s. 423.
- Sübki, Tâciiddîn Ebû Nasr 'Abdülvehhâb b. Ali (ö.771/1370), *Tabakâtu's-Şafiiyeti'l-Kübrâ*, tahk.: A. M. el-Hulv-M. M. et-Tanâhî, Matbaatu İsa el-Babi el-Halebi, Kahire 1963-1964.
- Sübki, Takiyyüddîn 'Ali b. 'Abdilkâfi, (ö.756/1356), *er-Resâilü's-Sübkiyye fi'r-Redd 'alâ İbn Teymiyye ve Tilmîzihî İbn Kayyim el-Cevziyye*, tahk.: Kemal Ebû'l-Müna, Beyrut 1983.
- Süreyya, Mehmed, *Sicill-i Osmânî*, haz.: N. Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1996.
- Şemdanizâde, Fındıklılı Süleyman Efendi (ö.1193/1779), *Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Tarihi: Mür'it-tevârih*, neşr.: M. Aktepe, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1976.
- Şeyhzâde, 'Abdürrahîm b. 'Ali el-Amâsî (ö.1133/1721), *Nazmu'l-Ferâid ve Cem'u'l-Fevâid*, Matbaatu'l-Edebiyye, Mısır 1317.
- Şükürova, Gıyas, *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve I. Şah İsmail Devri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006.
- Taşköprülüzâde, İsamüddin Ebû'l-Hayr Ahmed Efendi (ö.968), *Osmanlı Bilginleri: eş-Şakâiku'n-Nu'mânîyye fi 'Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye*, çev.: M. Tan, İz Yay., İstanbul 2007.
- Tayşi, M. Serhan, "Feyzullah Efendi, Seyyid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 12, s. 527.
- Topaloğlu, Bekir, "eş-Şâmil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 38, ss. 331-333
- , "Tecdîdül-İtikâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 40, ss. 250-251
- Yavuz, Yusuf Şevki, "Erbaîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 11, s. 271
- , "Akaidü'n-Nesefî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 2, ss. 218-219
- , "Bahrü'l-Kelam", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 4, s. 516.
- , "Beyzavi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 6, ss. 101-102.

- Yazıcıoğlu, M. Sait, "XV. XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreselerinde İlm-i Kalam Öğretimi ve Genel Eğitim İçindeki Yeri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, Ankara 1980, c. 4, ss. 273-283.
- Yeşilyurt, Temel, "Ebû'l-Berekât en-Neseîî ve "el-Umde" Adlı Eseri", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Şanlıurfa 1997, sayı: 3, ss. 181-200.
- Yılmaz, Ziya, "Esad Efendi, Sahaflar Şeyhizade", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 11, ss. 341-345.
- Yüksel, Emrullah, "Cevheretü't-Tevhid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 7, ss. 457-458.
- Zebîdî, Ebû'l-Feyz Murtazâ Muhammed b. Muhammed ez-Zebîdî (ö.1205/1790), *Kitâbu İthâfi's-Saâdeti'l-Muttakîn bi Şerhi Esrâri İhyâi 'Ulûmi'd-Dîn*, yy. ts.